

Julius Bunzel: Schmoller Gusztáv mint államférfiú.¹

Midőn Schmoller Gusztáv barátai és tisztelői — már mintegy tíz éve annak — összegyűltek, hogy hetvenedik születésnapja alkalmából hódoljanak neki, neves szaktársa, Wagner Adolf, joggal dicsőíthette őt, mint boldogot, ki ritka szép és nagyszerű életet élt. Mert már a gyermek előtt is legszebb fényében mutatkozott a világ. 1838 június 24-én született Heilbronnban, a bájos neckarparti városban, ahol, szülei és nagyszülei házában, vidám benyomásokkal teli és ösztönzésekben gazdag ifjúságot élhetett át. Majd a tübingai főiskolára került, hol Rümelin, a finomérzékű essay-író és statisztikus volt rá legnagyobb hatással. Röviddel tanulmányai befejezése után — alig huszonhatéves korában — Halléba hívják meg rendkívüli tanárnak, hol már egy év múltán elnyeri a rendes tanári címet, 1872-ben meghívásra az újonnan meghódított Strassburgba megy, hol az újrászervezett főiskolán „hasonlíthatatlanul szép és kellemes viszonyok voltak”, majd tíz év múltával Berlinbe kerül, a birodalom legelső főiskolájába.

Nem sok idő múlva az egyetem legismertebb nagyságai közé számították s hazája-és a külföld elhalmozta tudományos kitüntetésekkel.

* * *

Ezeket a megtiszteltetéseket elsősorban tudományos működésének köszönhette. Már első gazdaság- és közigazgatástörténeti munkái is jogos feltűnést keltettek szakkörökben: *Straßburgs Blüte und die volkswirtschaftliche Revolution im XIII. Jahrhundert* (1875) című írása, *Die Straßburger Tucher- und Weberzunft* című mélyreható tanulmányai, azonban mindenekelőtt a későbbi *Denkmäler der preußischen Staatsverwaltung im XVIII. Jahrhundert* (az 1892 óta vezetése alatt álló *Acta borussia*-ban) és az *Umriss und Untersuchungen zur Verfassungs-, Verwaltungs- und Wirtschaftsgeschichte, besonders des preußischen Staates im XVIII. und XIX. Jahrhundert* (1898).

Ezek a művek megmutatták, hogy Schmoller (miként a porosz tudományos akadémián tartott székfoglalójában kijelentette) tényleg „nemzetgazdász és egyben történettudós” volt, ezek a művek világhírt biztosítottak részére, mint „a legújabbkori közigazgatás- és gazdaságtörténet megalapítójának”. De

¹ Ezt az érdekes irodalmi arcképet, melyet a nemrég elhunyt német tudós egyik lelkes és kiváló tanítványa írt, örömmel adjuk ki, bár mondanunk sem kell, hogy értékeit nem mindenkor a mieink — *A szerk.*

ugyancsak ezek a művek szolgáltatták a legerősebb bizonyítékát tudományos vezérgondolata helyességének: hogy a gazdasági életet nem mint valami mindenkorra adottat, hanem sokkal inkább, mint valami fejlődésben levőt, mint valami időtől és tértől, államtól és jogtól meghatározottat kell tekintenünk. Ezek a művei avatták őt a nemzetgazdasági fejlődés-elmélet legmeggyőződéstelibb előharcosává.

De mihelyt egyszer már felismerték, hogy a nemzetgazdaság a történelmi fejlődést uralja, ezzel az is bizonyítást nyert, hogy azt minden időben korának erkölcsi alapelvei is befolyásolják. Ezen az alapon érthetővé válik, hogy Schmollerben az a kívánság élt, hogy ezeket az erkölcsi befolyásokat erősítsük és mindenekelőtt a kultúra haladásából az eddiginél nagyobb részt biztosítsunk a kevésbé tehetős társadalmi osztályok számára. Ezáltal Schmoller az a fáradhatatlan, eredményeiben biztos szociálreformerré vált, akinek őt az összes kulturnemzetek ismerik és becsülik.

Törekvéseinek tudományos igazolását már a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 1874 és 1876. évi kötetében megjelent s Heinrich von Treitschkéhez intézett *Über einige Grundfragen des Rechtes und der Volkswirtschaft* című tanulmányában adta meg. Ezt az alapvető értekezést 1890-ben a *Zur Sozial- und Gewerbepolitik der Gegenwart* című gyűjteményes kötet követte, majd négy, 1890-től 1893-ig évkönyveiben közzétett tanulmányosorozat *Über die geschichtliche Entwicklung der Unternehmung* és 1898-ban egy újabb gyűjteményes kötet *Über einige Grundfragen der Sozialpolitik- und Volkswirtschaftslehre*. Ehhez járult még a tanulmányok és cikkek hosszú sora, melyek célja az volt, hogy a nyilvánosságot egyes szociális visszasságokra figyelmessé tegyék és ezek megszüntetésére propagandát indítsanak.

Mert épp az emelte annyira Schmoller jelentőségét, hogy egyrészt a tudományos kutatás és megismerés, másrészt a praktikus cselekvés közötti kapcsolatot mindig helyre tudta állítani, tudományos kutatásainak eredményét, mint államférfi, mindig fel tudta használni. 1872-ben a *Verein für Sozialpolitik*-ban eszméi részére kitűnő eszközt alkotott. Mert ennek az egyesületnek a célja az volt, hogy fontos, megvitatásra érett szociális és gazdasági kérdések felett folytatott beható vizsgálódások nyilvánosságra hozatalával az igazságot, a tudományos megismerést előmozdítsa, hogy így — a jobb és bal ellentétei s a vállalkozó és munkás között tárgyilagos állásponton helyezkedve — megtalálja az utat, mely a jelen zavaiból, szociális harcaiból egy szebb jövőhöz, tőkéletesebb, igazságosabb, az új kornak megfelelőbb szociális berendezésekhez és ezzel a társadalmi ellentétek enyhítéséhez vezet.

Azonban ezzel egyidőben Schmoller szociálreformatórikus törekvései megvalósítása érdekében a porosz *Herrenhaus*-ban elfoglalt pozícióját és — ami talán még eredményesebb volt — az állam és birodalom vezetőivel való személyes összeköttetéseit is felhasználta. Ezt annál is könnyebben tehetette, mint-hogy gondolatmenete — távol a határt nem ismerő radikaliz-

mustól — mindig a „középső vonalon” mozgott, és minthogy Ő (mivel végső soron minden szociális veszedelem nem annyira a birtok, mint inkább a műveltség különbségeiben látszik rejleni) az osztályellentétek enyhülését, egyrészt az erkölcsi erőnek a legszélesebb néprétegekben való erősítése, másrészt a szociális felelősségérzetnek a vezetőkörökben való fokozása által, ideális, etikus módszerek alkalmazásával — már lehetségesnek, sőt valószínűnek tartotta. De Schmoller gazdaságpolitikai kezdeményezései még óvatosabbak voltak, mint a szociálpolitikai reformkezdeményezések. Mert a fennálló magánjogi rendszer tulajdonképeni alapjai: a tulajdon és a szerződés intézménye előtte sérthetetlenek voltak, úgy hogy minden azt megjavító intézkedésnek már eleve igen szűk határok jelöltettek meg. Mindazonáltal a német szociál- és gazdaságpolitikának Schmoller tagadhatatlanul új, sikert ígérő pályát mutatott. És ha emellett Schmollerben esetleg a tényeket óvatosan latolgató államférfi volt az erősebb, mint a kérdést a végső következményekig keresztül vizsgáló tudós, a német nemzetgazdaság — nem végső soron — mégis Schmoller higgadt bölcsességének köszönheti, hogy most a népek nagy küzdelmében minden nehézséget oly dicsteljesen küzdött le.

Hasonló, a meglévőn alapuló elveknek hódolt Schmoller azonban a tisztára politikai kérdésekben is, melyeket e folyóirat hasábjain természetesen behatóbban kívánok ismertetni. Hisz egész fejlődése — kényszerű szükségyszerűséggel — a konzervatív táborba vezette. Már amidőn Halléban városi bizottsági taggá választották (1864) és ezzel belépett a politikai életbe, alig volt számára lehetőség választani. Mert akkor zajlott Poroszországban a küzdelem, a konzervatívok (Bismarck vezetése alatt) és a liberálisok között (kiknek meggyőző vezére nem volt) és nem akadt senki, ki — a szociális reformgondolatoktól eltelve — azokban a napokban ne a konzervatívok oldalán állott volna. Maga Lassalle, a munkásvezér, akkoriban nyíltan kijelentette: És ha mi lövöldöztünk is egymásra, úgy az igazságosság követeli, hogy elismerjem: Bismarck férfi, ezek azonban — vénasszonyok.

Bismarck tényleg erős ellentállást tanúsított volt már 1862-ben a manchesteriáns minisztere, Itzenblitz terveivel szemben, 1863-ban pedig egy bizottságot hívott össze, melyben barátai az egyesülési szabadság érdekében szállottak síkra, szívesen beszélgetett Lassalleval is szociális kérdésekről, a szociáradikális Bücher Lothart meghívta maga mellé, sőt később (1867) még azt is megkísérelte, hogy Marx Károlyt megnyerje magának. Ily körülmények között bizonyára teljesen érthetővé válik az, hogy Schmoller is már 1866 tavaszán Halléban egy nagy politikai gyűlésen nyíltan Bismarck mellett szólalt fel és Könyörgött hallgatóságának, hogy annak a híresztelésnek, mely szerint Bismarck az osztrák reakcióval egy követ fújna ne adjanak hitelt.

Mikor azonban Schmoller nem sokkal ezután Strassburgba ment es ott közre kellett volna működnie, hogy Elzászt ismét visszaszerezzék a németiségnek, a vezető hivatalnokokkal és

tisztviselőkkel természetesen még bensőbb viszonyba jutott. Akkoriban, mint a strassburgi főiskola rektora, egyízben magával Bismarckkal értekezett, aki nagyon barátságosan fogadta őt, „Tulajdonképen én is katedraszocialista vagyok (mondotta az üdvözlésnél a kancellár), de eddig nem fordíthattam elég időt reá.”

A berlini egyetemre történt kinevezése után a legkitünőbb alkalom kínálkozott Schmoller részére, hogy Poroszország és a Németbirodalom vezető állami ér fiaihoz való viszonyát kiépitse és hogy politikai kérdésekkel behatóan foglalkozzék. Von Gossler miniszter tanácsait követve, már csaknem képviselővé választatta meg magát. De az államtanács ülésein, a sok mindent előkészítő közigazgatási és törvényhozási bizottságokban, melyekben részt vett, de különösen a *Herrenhaus*-ban mind gyakrabban került szembe politikai kérdésekkel. Emellett alkalmat nyílott megismerni az egész felső hivatalnoki kart, a miniszteriális igazgatókat és tanácsosokat, sőt sok jelentős politikai pártvezért is, a születési és pénzarisztokráciának legjobbjait, valamennyi porosz nagyváros főpolgármesterét s a legnagyobb kereskedelmi és ipari vállalatok vezetőit. A legkiválóbb államférfiak, Miquellel és Delbrückkel, Bülowval és Berlepschsel, személyes összeköttetéseket létesített, Bismarck környezetének sok tagjához (főként sajtóügyi tanácsadójához, Rössler Konstantinhoz) különösen közel állott. A legkülönbözőbb kormányzati ágak miniszteriális igazgatóival, Althoffal, Thiellel, Lohmannal, éveken keresztül meleg barátságot tartott fenn. A császárné és Bismarck nővére, von Arnim asszony, is társaságaikba vonták.

Így gubózkodott be Schmoller teljesen a porosz konzervatív gondolatvilágba (mely a porosz történelemmel való beható foglalkozása folytán már ismert volt előtte) és innen magyarázható az is, hogy Schmoller minden írása e gondolatvilág szellemével van eltelve. Tanulmánya, a porosz hadsereg keletkezéséről, vótuma a politikai hivatalnokokról, vizsgálódásai a kereskedelmi és hatalmi politikáról, a birodalmi gyűlés felosztásáról, gyarmatpolitikáról és a porosz választójogi reformról, nevezetesen azonban a pompás „jellemképek”, melyeket bensőleg (személyesen vagy szellemileg) hozzá közelálló férfiakról készített, úgyszintén számos cikke, amelyeket a háború alatt (különösen évkönyvében) hozott nyilvánosságra.

Ezért ellenfelei, akik többnyire a német népnek és érvényesülésének is ellenségei voltak, előszeretettel a porosz rendőrállam díszszónokának nevezték. Valójában Schmoller csak ama számos nem-porosz férfiak egyike volt, akik — miként a skót Carlyle és az angol Houston Stewart Chamberlain, a szász Gneisenau és Treitschke, a bajor Stahl és a hannoveri Scharnhorst, a nyugat-német Stein és Hardenberg — szóval vagy tettel igyekeztek Poroszország nagyságát növelni. Valamennyien csodálattal állottak a nagy tettek előtt, melyeket ez a kis állam alig több mint egy évszázad alatt vitt végbe. Egyik utolsó nagy tanulmányában (melyet a *Deutschland und der Weltkrieg* című gyűjteményes kötetében adott ki), még egyszer elvonultatott mindent lelki szemei előtt, midőn így ír: Ez a német hivatal-

nok- és katonáállam, mely a rendek feudális osztály uralmát megszüntette vagy visszaszorította, és a fejedelmi hatalmat képessé tette arra, hogy az államhatalom részére, annak centrumában és perifériáin, életképes szerveket alkothasson: minden osztály legjobb elemeit a hivatalnoki és tisztikarban egy új vezető renddé, új hivatali arisztokráciává fogta össze, mely más országok és korok úgy feudális, mint pénz- és tőkésarisztokráciájának magasan felette áll; a parasztságot szabad birtokhoz segítette és ezt a túlterheléstől, proletarizálástól és földje elvesztésétől megvédte; de a középkori városi és céhrendszer társadalmi kapcsolatait is reformálta és a városi lakosságot éretté tette az egészséges önkormányzatra, az iparszabadságra és a szabad költözködéstre; szabad belső piacot és nemzeti kereskedelmi rendszert alkotott, vallási türelmet és általános iskolakötelezettséget vezetett be, a tudományt fejlesztette és szabaddá tette s a jog kodifikálásával, mélyreható bírósági szervezeti reformmal és a kabinet jogszolgáltatás megszüntetésével a személyes, individuális szabadságnak oly időben nyújtott hatékony garanciát, midőn az még Európa egyetlen államában sem volt meg. Végül az általános hadkötelezettséggel néphadsereget teremtett, mely népszerűbb, mint a világ bármely más hadserege, mely a fejedelmek és a nemesség előtt éppoly kedvelt, mint a polgárok, parasztok és munkások előtt és amely — éppen mert a háború a nép minden rétegét fegyverbe szólította —, biztosítékot szolgáltat arra vonatkozólag, hogy a német népnél sohasem érvényesülhet az a támadókedv és hódítóvágy, mint az angoloknál, oroszoknál, franciáknál és amerikaiaknál.

A legjelentősebbnek azonban azt látta Schmoller, hogy a porosz királyság megóvta Németországot úgy a nemesség osztályuralmától, mint a burzsoázia uralmától. Szívesen hangsúlyozta ezért, miként vetett már I. Frigyes Vilmos a keletporoszországi nemességre földadót, miként óvta fiát a Schulenburgok, Alvenslebenek és Bismarckok „leelőkelőbb, de legromlottabb családjaitól” és miként jelentette ki ezután a fia, hogy a fejedelmi feladata a nemes és paraszt között az egyensúlyt fenntartani. Szívesen vázolta Schmoller, miként bizonyult később a porosz nemesség — gazdaságilag is — uralma fenntartására gyengének és miként kellett beletörődnie, hogy az ország vezetését a királyság intézménye vegye át. És még nagyobb elégtétellel szögezte le végül azt, hogy később a pénz- és tőkésarisztokráciának mint nem sikerült a hatalmat magához ragadnia és a királyság okos közvetítő magatartásával, melyet a vállalkozókkal s a munkássággal szemben elfoglalt, mennyivel inkább sikerült nemcsak a tőke és munka, a kartellizott vállalkozók és a szakegyesületek közötti harcot enyhítenie, nemcsak a két érdekcsoport valamelyikének egyoldalú politikai natalomra jutását megakadályoznia, hanem saját magának a partok fölött érinthetetlen, erős helyzetet biztosítani és azt megőrizni.

Így hatalmasodott el Schmollerben mindinkább az a meggyőződés hogy a monarchiának az ellentéteket kibékítő elemeit egy uralkodócsalád sem tudta jobban behelyezni a tények világába, mint a Hohenzollernek, akik éppen ez okból előtte a kifogástalan fejedelmi család mintaképeként szerepeltek. És

mindezek ellenére (Schmoller véleménye szerint) ez a fejedelmi család sem lett volna képes feladatát teljesíteni, ha nem rendelkezett volna kitűnő hivatalnoki kar felett, mely akaratát vele együtt érezve teljesítette. Mindenesetre újra meg újra megkísérlik a német állameszmétől idegen írók (miként például Michels Róbert), ezt a hivatalnoki kart úgy ábrázolni, mintha az junker-kasztzszellemmel lenne eltelve. Ezek a porosz hivatalnoksgot (társadalmilag, intellektuálisan és erkölcsileg tekintve) előszeretettel nyilvánítják a nemesség „uszályának”, mellyel a legszorosabb rokoni és sógorsági kötelékben áll, azt állítják, hogy a hivatalnoksg egész gondolkodása és minden érzése feudális színezetű és ilyennek is kell maradnia, minthogy úgy a hadsereg, mint a közigazgatás legmagasabb tisztségeit még mindig, szokásszerűen, nemesekkel töltik be. Emellett azonban nem veszik figyelembe azt, hogy a bürokrácia mindig és mindenütt a királyok eszköze volt az ország nagyjával folytatott küzdelemben, hogy ezért az uralkodó-nemesség mindig „fejedelmi tényérnyalóknak” gúnyolta és szidta a hivatalnokokat és hogy így kezdettől fogva a legnagyobb osztály- és érdekellentétnek kellett a nemesség és bürokrácia között kifejlődni, mivel az egyik csoport győzelme a másik leveretését kellett hogy jelentse. Csak egy tekintetben nyilvánulhat meg sok magasrangú hivatalnoknál nemesi származása hivatali ténykedésében: az ő — mondhatni ösztönszerű — ellenszenvében a nagytőkés-befolyások túlságos érvényrejutásával szemben. Épp ez okból volt Schmollernek olyannyira igaza, midőn nemrégiben mondotta: „Ha nem lenne kötelességtudó bürokráciánk, és összehasonlíthatatlan tisztikarunk, úgy uralkodó pénz- és tőkésarisztokráciánk volna, miként egész Angliában, Franciaországban és az Egyesült-Államokban ez uralkodik.” Ezért tekintette nem könnyen túlbecsülhető szerencsének, hogy a királyság és a bürokrácia az állam vezetését erősen tartja kezei között, ezért volt neki oly fontos, hogy a „Regierungspräsident”-ek, kik a jövőben miniszterek lesznek”, kiváló emberek legyenek, ezért állapította meg egy ízben oly nagy meglepetéssel: „Igen, uraim, a titkos tanácsosok, a minisztériumi igazgatók, az államtitkárok kormányoznak minket! És én azt állítom, hogy nagyban és egészben ezek a tisztviselők sohasem — legalább is ritkán és rövid időn át — voltak derekabbak, mint ma.”

Csak azon sajnálkozott, hogy az újkori Poroszországnak a közép- és alsófokú közigazgatásban már nem lehetnek oly önálló hivatalnokai, mint a XVIII. századbeli kicsiny, abszolútisztikus Poroszországnak, minthogy a pártok politikai vitáikkal s parlamenti harcaikkal amúgy is megnehezítenek minden állami tevékenységet és ez okból sok helyre oly hivatalnokokat kellett helyezni, akik jobban engedelmességeknek, mint azelőtt. Schmoller ezt súlyos hátránynak látta. Mert minél önállóbb volt a bürokrácia, annál zavartalanabban fejthette ki (Schmoller nézete szerint) a köz szolgálatában áldásdús tevékenységét, annál gyümölcsözőbben alakulhat ki a mezőgazdaság és az ipar, a munkások és vállalkozók érdekei között igazságot szolgáló működése.

Azokban a bürokrácia hibáival szemben sem volt vak.

Tudta, hogy túlkapások is fordulnak olykor elő, melyek csak ritkán gyökereznek az egyes hivatalnok tehetetlenségében, gyakrabban felfuvalkodottságában és szükségtelen durvaságában. Bárhol jutott tudomására, teljes súlyával lopott fel az ily visszásságokkal szemben. Csakhogy az ily eseteket — teljes joggal — csak kivételeknek tekintette, melyek elkerülhetetlenek és amelyek alig jöhetnek figyelembe azzal a ténnyel szemben, hogy a polgári szabadság Németországban legalább oly jól, sok tekintetben jobban van biztosítva a hatóságok önkényével szemben, mint máshol. A német közigazgatást — minden eltagadhatatlan szépséghibája dacára — még mindig jobbnak tartotta, „mint a nyugati demokrata nagy államok közigazgatását, mindenestre Németország géniuszának és történelmének megfelelőbbnek”.

Német földön minden demokratikus berendezést úgy tekintett, mint a birodalom létének veszélyeztetőjét. Aminthogy már az angol Seeley is felismerte, hogy a szabadság mértéke, mely valamely országban észszerűen adható, fordított arányban áll azzal a militaris politikai nyomással, melyet a külföld az országhatárra gyakorol. Egy birodalom, melyet keletről Oroszország, nyugatról Franciaország, partjainál Anglia fenyeget, már függetlensége megóvása érdekében sem mehet alkotmányának demokratizálásában sokkal messzebb, mint amennyire Németország ment eddig.

De még ahol parlamentáris kormányok tartják kezükben a hatalmat, ott sem látta Schmoller az igazi demokráciát, a népuralmat biztosítva. Mert hogy egy államban a felsőség eltűnjék és helyébe a nép léphessen, *platter Unsinn*-nek, a „szavakkal való játéknak.” tűnt fel Schmoller előtt, még akkor is, ha nem a felsőség terjes mellőzésére, hanem csak a népnek a felsőségen való uralmára törekedtek. Mert a nép, mint olyan, még soha és sehol sem uralkodott, még a legszabadabb köztársaságokban sem, hanem mindig csak a pártvezérek egy kisebb köre, aminthogy a német szociáldemokrata munkásságnál is igen hamar kialakult egy vezető arisztokrácia és bürokrácia» úgy hogy a németellenes szocialisták rég megállapíthatónak vélték, hogy a német szociáldemokrácia pusztán csak egy bürokratikus választási apparátus, mely gyávaságra és birkatürelmre nevel.

Aki elfogulatlanul nézi a német birodalmi politika fejlődését, kénytelen lesz megállapítani, hogy Schmollernek igaza van, midőn feltételezi, miszerint a legjobb népiskolák, a legjobb bürokrácia, a legjobb kaszárnyák és az általános hadkötelezettség országa, az az ország, melyben a legkitűnőbb fegyvelm alatt állanak az óriás-üzemek munkásai, nem lehet kedvezőtlen talaj az ipari munkásoknak, kevés számú vezető erélyes vezetése alatt, egy nagy szocialista, pártban való tömörítésére és hogy úgy az idealisztikus népkarakter, mint a filozofikus-spekulatív hajlam, a szocialista gondolatrendszernek széles körökben való elterjedését elősegíti. De ugyanakkor azt a megállapítást is megerősítettnek fogja találni Schmoller azt a megállapítást is, hogy a hadköteles szociáldemokraták kivétel nélkül, szó nélkül, sőt lelkesedéssel ragadtak fegyvert- és a parlamentekben az ő képviselőik minden hadihitelt megszavaztak. Amiből bizonyára

legalább is az következik, hogy a forradalmi szellem nem volt képes meghódítani a nép szélesebb rétegeit, nyilván csak azért, mert tudják: érdekeik az abszolutisztikus-bürokrata kormányú Németországban legalább is oly jól vannak megvédve, mint a parlamentárisan kormányzott nyugati államokban.

De bármiként legyen is, a Németbirodalom eddigi fejlődése az elfogulatlanok előtt is nyilvánvalóvá teszi, hogy nincs szükség szigorúan parlamentáris kormányformára egy nép (annak legalsó rétegeit is ideértve) szellemi és erkölcsi fellendülésének lehetővé tételéhez. És épp a nyugati államok fejlődésére vetett pillantás, nevezetesen azonban Északamerikáé, megerősíteni látszik azt a megállapítást, hogy a demokrácia alakjában szavazatvásárlások és hasonló visszaélések révén igen könnyen kapitalisztikus osztályuralom keletkezhetik, melynek gyakran nemcsak belső igazgatásában hiányzik a becsületesség, hozzáértés és határozottság, hanem amely sokszor bizonytalan, egyre változó irányú külpolitikát is eredményez. De a monarchisztikus-bürokrata kormányzatú Németbirodalomban mindezek a visszasságok elkerülhetők voltak. És ha itt a közélet sokkal szűkebb keretek között játszódik is le, mint a legtöbb parlamentáris kormányzatú országban, úgy a Németbirodalom népe a parlamenten és önkormányzaton, politikai pártjain és — részint kiválóan szervezett — osztályain keresetül mind nagyobb mértékben vesz részt a politikai életben és a kormányzók esetleges túlkapásaival szemben mindenkor hatékonyan tud fellépni. Emellett nem szabad lebecsülni még azt az előnyt sem, hogy a közélet valamennyi vezetőállásaiban lévők, úgy a miniszter, mint a pártvezér, a bürokrácia vagy önkormányzat iskolájából kerültek ki, és így munkálkodásukhoz szaktudást, kötelességérzetet és becsületet jóakaratot szoktak magukkal hozni, de semmiesetre sem a pénzszerzés, a hiú karriervágy, az önző stréberkedés ösztöneit.

Senki sem ismerte fel világosabban ezt, mint Schmoller, kit erős népies érzése a német szellem és a németiség előnyeiriánt különösen fogékonnyá tett. Mily örömet okozott ezért Schmollernek, a politikusnak, midőn megállapíthatta, hogy sem az angolok, sem a franciák nem voltak képesek a nemzetgazdaság irodalomtörténetét megalkotni, hogy először Dühring *Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Sozialismus* és Röscher *Geschichte der deutschen Nationalökonomik in Deutschland* című műveivel — tehát német tudósok által — hoztak oly haladást létre, aminőt egy más ország sem képes felmutatni. Miként ujjongott később az államférfi Schmoller szíve, mikor német hazájáról dicsérve írhatta: „Nagy és jelentős dolgokat élt át 1870 óta. Nagybritannia és az Egyesült-Államok mellett a világ első és leggazdagabb ipari államává fejlődött.”

Végeredményben Schmoller egész életét és munkásságát mindenkor Németország becsületének, jóhírének, nagyságának szentelte és minden ítéletet, minden gondolatot, minden cselekedetet alá tudott rendelni annak a meggondolásnak, hogy hasznos lesz-e az Németország fejlődésére nézve! Ha ő, a délnémet, Poroszország érdekében lépett fel, csak azért történt, mert úgy vélte, hogy Németország jövője Poroszország erejétől

függ. Ezért lelkesedett már 1848-ban — szinte még mint gyermek — Dél-Németországnak Poroszországhoz való csatlakozásáért, ezért lépett fel erőlesen már 1861-ben — első ismertté vált tudományos művében — a württembergi kormány ellen, minthogy ez akkor a Franciaországgal kötendő kereskedelmi szerződés kérdésében nem akart Poroszország mellé állani. És amit első művében előrelátott, azt egyik utolsó értekezésében beteljesedettnek mondhatta, midőn így ír: „A német népnek a szent római birodalomban való szomorú széttöledéséből Poroszország és Németország csak a brandenburgi-porosz militarista és bürokrata állam révén szakadt ki, mely végül 1866—1870 között Németországot egyesítette, de amely nem csupán katonai erejénél fogva győzött, hanem azért, mert egyúttal mintaszerű belső közigazgatást teremtett, mert szervezete egyúttal Németország részére elsőrangú politikai nevelést és iskolát jelent.”

Azonban mindamellett elég erős volt Schmoller elfogulatlansága és igazságérzete ahhoz, hogy más népek és államok előnyeit felismerje és belássa, hogy ami Németországot boldoggá tette, az más államoknál legalább is nem vált be és ez okból a porosz módszer, mely német földön eredményesnek bizonyult, máshol aligha találhat megértésre. Talán azt is felismerte, hogy ennek következtében a belső közigazgatást oly alaposan végző német hivatalnokok a külpolitika minden kérdésében a legnagyobb nehézségeket idézik elő, hogy ez okból ezen a területen gyakran a legjobbak sem voltak képesek eredményesen munkálkodni. A külpolitika kérdéseivel minden bizonnyal aránylag keveset foglalkozott Schmoller. Csak a Németbirodalomnak Ausztriához és Magyarországhoz való viszonyát kísérte mindig élénk figyelemmel. Így már 1900-ban emelt szót, hogy a középeurópai államok az őket elválasztó politikai és gazdasági elemeket helyezték az egységesítő elemek mögé, mert az új évszázad feladatai csak a nagyobb és kisebb középeurópai államok összetartásának útján oldhatók meg. 1909-ben — midőn délkeleten erős villámlás jelezte a közeledő vihart, mely nemsokára egész Európa fölött tornyosult — éppúgy vallotta a jövőre vetett hittel, hogy Németországot Ausztria-Magyarországgal máris egy egész különös egységben szövetkezve érzi. „Mi németek — mondotta — Ausztriával ezeréves nyelvi, kultur- és jogközösségben élünk, sokszázéves történetünk közös és bár most mint állam-organizmusok el vagyunk választva, de bensőbb politikai közösség köt össze, mint bármely más két önálló államot.”

Es midőn a háború viharaiban ez az új igazság oly dicsteljesen igazolódott be, Schmoller ismét a kereskedelmi és vámkérdésekben való közeledésnek és ezzel a középeurópai államok bensőbb kapcsolatának ügyét igyekezett támogatni. Csak azt kívánta, hogy „energikusan igyekezzünk azt megkísérelni”, minthogy „minden emberi s történelmi valószínűség szerint ma nagyobb és üdvösebb eredményeket” érlelhet meg. Mert erős történelmi szükségességek és a világháború sikerei ez irányba látszanak mutatni.

A középeurópai gazdasági szövetség létrejöttét Schmoller

természetesen attól tette függővé, hogy nem fogja megakadályozni egyrészt az afrikai német gyarmatok megnövelését és ki kerekítését, másrészt az Angliával való megegyezést, mely a Németbirodalom előtt ismét meg fogja, nyitni Anglia nemzeti piacát és gyarmatait. Bár mindenkor hazája nemzetközi érvényesülését tartotta, elsősorban szem előtt, a dolgokat kizárólag a szerint az előny szerint ítélte meg, melyet ezek hazájának jelentettek.

Magyarország fejlődését is, melyet a németiség jövőjét illetően rendkívüli fontosságúnak ítélte, elsősorban ugyanebből a szempontból tekintette. Emellett természetesen azonnal tisztán látta, hogy Magyarország „egy bizonyos nemesi és nagybirtokosi republikát” alakított ki, és hogy ott még ma is „túlnyomó a feudális nemesség befolyása, úgy hogy némelyek szerint az állam, egy bizonyos fajtájú osztályállammá alakult ki”. De mindazokat a visszasságokat, melyek egy ily osztályállamban újra és újra mutatkoznak (*Wäre der Parlamentarismus für Deutschland oder Preußen richtig?* című hátrahagyott értekezésében) nagyon behatóan mutatta be Anglia példáján és elegendő, ha ebben a leírásban a két nagy angol párt (toryk és whigek) helyére a két magyar pártot (67-est és 48-ast), az írkérdés helyére a magyarországi nemzetiségi kérdést helyezzük és még néhány egyéb jelentéktelen eltérést (hogy például Magyarország, Angliával ellentétben, nem rendelkezik önálló hadsereg felett) kiigazítunk, hogy az itt Angliáról elmondottak egyben a magyar viszonyok megközelítően pontos rajzát nyújtsák.

Különösen nyilvánvalóvá válik a hasonlóság, ha Schmollernek az angol parlamenti viszonyokról írott tanulmányát olvasuk. Mert, Schmoller leírása szerint, a két nagy parlamenti párt Angliában sem „német értelemben vett politikai párt” hanem két, nagy benső hasonlóságú nemesi klikk. Mindkettőnek ereje az önkormányzatban való részvételből és az afölötti uralomból, valamint a törvényhozásnak ott gyakorolt egyenletes alkalmazásából származik. Csakhogy a toryk inkább a kisenemességre, a whigek inkább a kereskedőkre és a városi nagytőkére támaszkodnak, mely utóbbit (a nagytőkét) mind nagyobb mértékben fektetik földbe. Hasonlóan mindig sok arisztokrata tory-csalad áll whig-családokkal közeli személyes viszonyban és némelyek egyik párttól a másikhoz pártolnak át Mert mind a két oldalon mintegy 50.000 arisztokrata család (az angol családok $\frac{1}{20}$ része) uralmának fenntartása a főkérdés. Mindkét oldalon egyenlő iskolai és egyetemi képzettséget, a politikai élet azonos felfogását, az angol politika nagy céljait találjuk. Azt a tényt, hogy újabban külön ír nemzetiségi párt valamint egy új munkáspárt keletkezett mellettük a parlamentben, mindkét párt a hinta- és váltórendszer veszélyeztetéseként fogta fel. A jelenlegi háborúban csődöt is mondott ez a rendszer: koalíciós kísérletekre tértek át...”

Igen nyilvánvalóan mutatkoztak meg magában Angliában is (amint azt Schmoller később nyomatékosan kiemeli) a parlamenti kormányzat hátrányai: a gyengébb osztályoknak és ezek érdekeinek semmibe vétele, a parasztság feláldozása, a latifundiumok kialakulása, a népoktatás elárvulása, a rossz zsoldos katonai szervezet, türelmetlenség a *dissenter*-ekkel szem-

ben, Írországgal elkövetett méltatlanságok és még sok egyéb. Ezekhez (az angliaiakhoz hasonló) visszasságokhoz járul Magyarországon még az „örök civódás” Ausztriával, amit Schmoller rendkívül szigorral ítelt meg, minthogy felismerte, hogy Ausztria és Magyarország „politikailag és gazdaságilag szükségszerűen kölcsönösen egymásra vannak utalva”. Ezért azt a magyar törekvést, amely az önálló vámterület megalkotására irányult, *Schildbürgerstreich*-nek nevezte. Ez okból vélte a két állam közötti vámhatár felállítását a „legnagyobb ostobaságnak”, mit Magyarország magával és Ausztriával szemben is elkövethet. Ez okból jelentette ki ismételtlen a magyar államférfiaknak, hogy Magyarország „egy tehetetlen középállam” (*ein ohnmächtiger Mittelstadt*) lenne, ha Auszriától elszakadna.

* * *

Ekkép igyekezett Schmoller politikai nézeteit hazája határain túl is érvényesíteni, miben az a nagy tisztelet, mellyel nevét mindenhol körülvették, igen hatékonyan segítette. Csak ahol rossz indulattal voltak a németiség iránt, volt a siker néki is megtagadva. Ezekben a körökben úgy tekintették, mint „a politikailag elmaradott német állapotok szószólóját”, melyeken, úgy vélték, rég túlfejlődtek. Azonban az elfogulatlanok, a tárgyilagos megfontolások befogadására képesek, mindig szívesen hallgatták szavait és aligha sajnálhatta meg bárki is, hogy Schmoller tanácsait követte. Mert Schmollerben meg lehetett bízni. Paraszti családból származván, melynek fiai — sok nemzedéken át szigorú tárgyilagosságra és kötelességtudásra nevelve — teljes tudásukat és képességeiket az állam jólétének áldozták, tudományos kutatásai folytán Schmoller különösen rá volt utalva arra, hogy embereket és dolgokat elfogulatlanul vizsgáljon és hogy magát teljesen egy nagy, ideális feladat szolgálatába állítsa.

Széles perspektívájú, a múlt világos ismeretén kiművelt tekintete, a valóság és az elérhető iránti éber érzéke tényleg a legnagyobb mértékben képessé is tették őt, hogy politikai törekvéseit a helyes irányba helyezze, határozott és mégis békés magatartásával tényleg megtalálta az alkalmas eszközöket a helyesnek felismert cél elérésére. Céljai sohasem voltak nagyon távoliak. A túlviharos előrehaladásban már a kiegyenlítődség, mértékletesség s az ellentétek közötti közvetítés iránti előszeretete is megakadályozta. Ehhez járul még az, hogy a meglévővel minden lényeges ponton meg volt elégedve és csak egyes — viszonylag jelentéktelen — változtatásokat tartott szükségesnek. Mert a kérdésre, ami nála az „alapvető kérdés” volt, arra a kérdésre ugyanis: „hol, milyen államformával, intézményekkel és törvényekkel sikerült leginkább az alsó néposztályok elszegényedését megakadályozni, az uralkodó osztályok visszaéléseit korlátozni!” — legjobb meggyőződése szerint mindenkor azt a választ adhatta: „Németországban”. Itt találta az ügyekben legjáratosabb kormányt, itt látszottak az erkölcsök a kormányzásra leginkább befolyást gyakorolni, itt vélte a közéletet a polgárosodás által a legnagyobb mértékben telítettnek.

Ezért is volt oly bensőséges és őszinte a hazaszeretete, ezért

izzott ez át oly forró tűzzel egész — úgy tudományos, mint politikai — tevékenységén, ezért maradt meg hűségesnek úgy a boldog, mint a nehéz időkben. És midőn a világháború átka tört rá a német népre, midőn köröskörül ellenségek gyülekeztek, midőn Luther, Goethe, Beethoven és Kant népét hunoknak és barbároknak szidalmazták: ekkor tétovázás nélkül, egész magától értetődően az első sorába lépett azoknak, akik népük becsületéért nevük internacionális jelentőségét tették kockára és ezzel kinyilvánították, hogy elsősorban népük gyermekeinek érzik magukat és csak másodsorban világpolgároknak. Ezért, ha szokásban lenne a tudomány fejedelmeinek is megtisztelő melléknevet adni, úgy Schmollert, — ki, miként kevesen, úgy a déli, mint északnémetek minden jó tulajdonságát megtestesítette magában, ki népét egész lelkével szerette s annak javára szentelte egész tevékenységét — bizonyára csak „a német Schmoller”-nek neveznék.

Nádai Pál: Nagytóke és művészegyéniség.

A tőkekoncentrációk korában természetszerűleg más jelle-
gűvé fejlődik az iparművészet, mint a tőkék szabad versenye
idején. A kis- és nagytőke közt meglévő gazdasági különbségek
— támogatva a rendelkezésre álló technikai eszközök külön-
bözőségétől — megéreztetik hatásukat az iparművészeti terme-
lésnek nemcsak egymástól különböző irányzataiban, hanem
a termelésnek úgyszólván stílusában is. Az iparművészet éppen
annál a szoros közelségnél fogva, melybe ipari helyzete a gazda-
sági élethez sodorja, sokkal tisztábban mutatja a stílusváltó-
zásnak társadalom materialisztikus hatóokait, mint a sokféle
társadalomszociológiai befolyással komplikált képzőművészet.
Legszembeötlőbbben akkor figyelhetjük meg az izlésváltozás
hatásait s okait, hogyha ugyanazon művészegyéniségek régebbi
és újabb munkásságát hasonlítjuk össze. A régebbi korokban
évszázadokra volt szükség, hogy egy új falszerkezet vagy egy
új zománcozás feltalálása az építészetben és iparművészetben
jelentős változásokat hozzon létre. Manapság tíz-tizenkét év
gazdasági és technikai változásai a felismerhetetlenségig átala-
kítják nemcsak egyes művészek fraktúráját, hanem az egész
iparművészet kollektív képét is. Tíz-tizenkét évvel ezelőtt kelt
folyóiratokban lapozva, ma csodálkozva látjuk, mennyi minden-
tette azóta túl magát az iparművészet. Figyeljük csak meg
ebből a szempontból a legjelesebb német tervezőművészek, pél-
dául Bruno Paul, Riemerschmied, Behrens alkotásait. Régebbi
alkotásaik még a kicsendülő *Jugend-* és *Pan-*stílus bélyegét
viselik. Bútoraik hajlásán, a világítótestek karján, az ablakok
s ajtók keretein, a rámaszerkezetek egész konstrukcióján ott
van az a szeszélyes és önkényes vonalvezetés, mely megtalálható
az akkori építészetben, amely furcsa, ideges keretet vont
a nyomtatott lap síkja köré, amely a vízililiomok stilizált vona-
lait faragta a képkeretre és ugyanebből a felfogásból hajlította
a kilincset és az evőeszköz nyelét, a virágpohár szárát meg
a gyertyatartó ágait. Ha ezeket a nagyon önkényes és a művész
fantáziájának szabad játékot adó, de tisztán rajzbelileg elgon-
dolt alkotásokat nézzük s elolvassuk azt az elméletet, mely a
nyomokban járt és amely hol a tengervíz felborzolt tükrének
hullámjátékába vezette vissza lineáris motívumait (Eckmann
grafikája), hol a természet formáit akarta technikai funkciók
végzésére alkalmazni (Van de Velde), hol egyenesen természet-
filozófiával magyarázta sajátos ornamenseit (Haeckel: *Kunst-
formen in der Natur* című munkája nyomán), kissé mosolyog-
nunk kell azon a naiv erőlködésen, amely a művészet e sze-
cesszióját a naturalista világszemléletből igyekezett levezetni.

Ez az első apostoloknak, az iparművészet korai szociálfilozóftisainak elfogultsága volt német földön. Ezen az iparművészetén stíluskultúra törő erőfeszítése mögött is ott van a tudatosság és a keresettség kiütközése. A művészegetyéniség éppen azért szorul háttérbe, mert túlságosan dominálni akarja a dolgok formáit. Az anyagokon érzett öröm, melyet az angol iparművészekről vettek át a belgák, franciák, németek és osztrákok, lassan az anyag diadalmas rabulejtésére ösztönöz s nincs többé féke annak a váagnak, mely a művészetek, a dekoratív feladatok és a mindennapos életjelenségek között egy belső egyiséget akar kiépíteni, hogy ezen keresztül jusson el stílushoz.

Bármily hősies, merészívű és temperamentumos volt e vállalkozás a kilencvenes évek végén Németországban, a század fordulóján el kellett oszlania, mint egy szép, de haszontalan mómornak. A német iparművészet oly mértékben terelődött el stílus-teremtő doktrínéségétől, amint festőkből lett tervező-művészei egyre beljebb kerültek az ipari élet inusztriális légkörébe. Egyéniségük oly mértékben higgadt le, ahogyan a művészet reálpolitikusáivá tette őket az átalakuló kapitalizmus. Iparművészek lenni többé nem jelentette a kiállítási effektusok vagy a szem gyönyörúségét, esetleg a jómódú burzoák kényelmét szolgáló berendezések felelőtlen, játékos teremtő-örömeit, Az iparművészek többé nem az volt a feladata, hogy az építéssel összhangban egy festői lakásberendezést, egy jó és kellemes kertet, egy vitrinára való ékszeret, zománcmunkát és batikot vagy egy szép kelyhet, egy színesen eleven képeskönyvet megcsináljon. Az iparművészet kinőtt az ő kisipari kézműves légköréből s egyre inkább átnyúlik egy eladdig a művészet számára megközelíthetetlennek hitt területre: a gyáripár mezéjére.

Világos volt, hogy az új munkaalkalmak kiforgatják a művészt régi egyéniségéből. Az első hajóberendezések, melyekre Bruno Paul a Norddeutscher Lloydtól megbízást kapott, az első munkásbútorok, amelyeket Riemerschmidnek, Bertschnek kislakásos telepek számára kellett tervezniök, az első linoleumminták, melyekért Behrenshez fordultak a gyárosok, arra készítették e művészeket, hogy csupán alkotó-ösztönük legjobb értékeit vigyék bele a gépi sokszorosításba. Egy hajókajütben nem lehet az egyéniség delikáthajtásaival boldogulni. A szigorú méretek, a kényelem megszabottsága, a térkihasználás célszerűsége, egy lámpa biztos állása, egyetlen gombbenyomással lezárható íróasztal, egy bútorszövet, amely minden viszontagsággal dacol, — ezek az úgyszólván legegyszerűbb feladatok a legtöbb nehézséget okozzák a tervezőknek. Itt mindent előlről kell kezdeni, mindent újra kell értékelni, az óceán e mozgó szigete egy új világ az iparművész számára. És szintűgy, ha olyan ágyakat kell megrajzolni, melyekből a gép fog néhány százat teremteni. Ha hotelszobák és vasúti kocsik, automobilkarosszériák és konyhaberendezések, újságkioszok és vasbeton-ívlámpatartók, telefon apparátusok és világítótestek ezrei számára való modellek megteremtéséről van szó. Mindezeknél az új iparművészet körébe vont tervező-feladatoknál, még jobban, mint valaha, kifejezésre jutott: a dolgok lényeges, alkotóvonalainak keresése, az anyagnak

tiszta érvényesülése, a puritán egyszerűség. Ez a purista-stílus, melynek sokszor szemére vetik túl józan egyszerűségét, ikertestvére annak az építészeti stílusnak, mely az épületen a konstruktív vonalak, a jó arányok, a célszerűségi gondolatok helyes kifejezésével akar minden művészetet biztosítani.

Messel nevéhez fűződik az új építészet megteremtése, az a nagyvárosi architektúra, mely mintegy kifejezője volt a tőkekoncentrációk korába való átmenetnek. A német építőművészet e nagy egyéniségében a történeti formák fegyelmező ereje mögött is bizonyos forradalmi-imperialisztikus álmok szunnyadnak. Az új anyagoknak, az új térkihasználási princípiumoknak, az új kozmopolis lehetőségeinek első szabatos formulázója német földön. Áruházán már kifejezésre jut az a szuverén nagyvonalúság, mely a tőkében egyre erősödő kereskedelem gesztusait jellemzi. Messel már mint egyéniség bizonyos mértékben a Wertheim-tőkék s a velük összefüggő esztétikai gondolatvilág hordozója. Egy új nagyhatalom terjeszkedésének útépítője. A szerényebb kezdet ugyan a mai állapothoz képest, de mindenesetre már öntudatos kifejezője az új időkben hivatásra váró kapitalisztikus erőknél. Előzőit ennek is, mint a német iparművészet egész mai fejlődésének, angol példákban kell keresnünk, ha a nem művészi, hanem gazdasági alakulat példáit keressük. Angol földön találjuk meg leginkább a múlt század vége felé azt a törekvést, hogy az áruházak nagytőkés tulajdonosai egy építésznek vagy berendezőművésznek egész munkaerejét a maguk részére foglalják le s annak nemcsak anyagi, de művészi értelemben is támogatóivá válnak. Így Glasgowban lehetett leghamarabb észrevenni azt, hogy a modern áruház, bolt, kirakat bizonyos művészi értelemben vett szabályszerűség zárt formáira törekszik. Amit Mackintosh ott a teaház, a villa és a dekoratív művészet egyéni formaváltozatai számára jelent, ugyanazt jelenti Georg Walton, az építész, aki e művésznek sokáig társa volt, a kereskedelmi architektúra tipizáló törekvései számára. A híres Kodak cég sokáig minden áruházának, raktárának és irodájának teljes külső és belső építészetét reá bízta. London több kerületében, az angol vidéki városokban és a külföld nagyvárosaiban: Brüsszelben, Bécsben, Milánóban mindenütt ő alkotta meg e cég boltjait, a cégtáblától a kilincsekig, az irodai szőnyegig és a falikárpitig mindent sajátkezűleg tervezve. Megvannak ez architektúrában mindazok a vonások, melyeket az ő glasgowi talajának előkelő művészi levegője és a kereskedelmi józanság racionalizmusa követelnek tőle. Csakis a szükségesre szorítkozik, fémek, üvegek törvényei, erős lineáris szerkezetek szabványai szerint gondolkodik, de nem veti meg a színek jóleső harmóniáit sem, amivel a kiállítási jelleget fokozza.

Azt a rendszert, hogy az iparművész és építész a maga művészetét egy nagy termelővállalat céljainak rendelje alá, a művészegyéniség szempontjából, sőt az alkalmazott művészetek összességének továbbfejlődése szempontjából is korszakos jelentőségűnek kell tartanunk. A művészegyéniség ily értelmű átalakulásának jellemző — korunkra legjellemzőbb — példája Behrens Péternek, a nagyszerű német építésznek a pályafutása. Behrens Péter művészi pályája szinte típusa annak

a fejlődésnek, melyet az iparművészet az utolsó öt évtizedben leirt. A legjellemzőbb szemléltető példa az ő külső és belső evolúciója ama küzdelmek, ideálok és irányvonalak feltüntetésére, melyek nagyban és egészben az egész mai német tervezőművésznemzedék sorsát megállapítják. Pályafutása a szecesszió legmagasabb hullámzása idején és jegyében indul meg, a kilencvenes évek végén, a Klingertől inspirált irányban. Mint festő dolgozik ekkor s mint grafikusművész, plakátrajzoló csak mellékesen, inkább jövedelmei gyarapítására. A pleinair-festést egy sajátos sötétes tónusban úzi, azzal a dekoratív ábrázolásmóddal kapcsolatban, mely e fiatal müncheninek alakjait valami szent és merev pátosszal tölti meg. A vidámság, a nagyotakarás, a forradalmi fiatalság ez éveiben a szecesszionista nagyságok: Corinth és Slevogt festőknek, Eckmann és Bruno Paul grafikusoknak, Hartleben, Biermann és Meier-Gräfe íróknak társasága őt is abba a szüntelen küzdelembe sodorja, mely az akkori fiatal münchenieknek egész vérékeltán, gondolatvilágán uralkodott: új stíluson, új művészi életfeladatokon, új formanyelven töpregenek, szakadatlanul kísérleteznek, tanulnak, kristálytántól és festékkémiától az új színpadi ábrázolásig mindennel foglalkoznak. Ez a foglalatosság lassanként átereli őt az iparművészethez. Ez időben ismerkedik meg Olbrichchal, Van de Veldével s velük együtt Darmstadtban az ott együtt élő művészkolónia vezérévé lesz s magaépítette világlájában, magater vélte bútorok, kehely forma üvegek, furcsán görbülő porcellánok, egészen azon idők szellemével kacérkodó iparművészeti stílus keretei közt él. Az első festői ábrándoktól az élet s a viszonyok kényszerűsége a gyakorlatibb iparművészet felé szólítja s nevét az ő betűvetései, címlapjai, plakátjai révén jobban megismerik a kereskedelmi körök, mint festményeit a műbarátok. Az üzleti iparművészet köre egyre tágul, a reklám, a kereskedelmi grafika ekkor kezd egyre szélesbedő érdeklődéssel találkozni s Behrensnek ezeken kívül még egy új működési terület kínálkozik a kiállítási architektúrában. Az 1905-iki oldenburgi, az 1906-iki kölni kiállítás ismertté teszik nevét: pavillonok, mulatóhelyek, kerti épületek, pergolák tervezése, ezek belső kiképzése megérleli építészeti tudását, anyagismeretét s közeli ismeretségbe hozza őt nagy technikai és építőcégekkel. Az új feladatok új készségeket s új művészeti irányelveket is jelentenek. A tisztán díszítőelemek szeretetét felváltja a konstrukció, a geometriát s a növénytant, az ornamentikát és a stilizálást a szilárdságtan, az építőalaktan, a stílusismeret. Az építkezésben a vonalak meghiggadnak, az anyag nem oly hajlékony, mint a papirosdíszítmény, a szép és újszerű vonaldallamok helyett kénytelen a történelmileg kipróbált stílusok formáival gondolkozni s ő, aki az újnak, a forradalminak hirdetője volt Van de Veldevel együtt, lassan arra a belátásra tér, hogy az a klasszicizmus, melyet a tizenkilencedik század elején a német építészek megkezdték, szerves fejlődési folyamat, mely hirtelen megszakadt s amelyet még le kell zárni...

Ezenközben pedig Behrens annyi és oly sokoldalú művészi megbízatást oldhatott meg, amennyi csak a kiválasztott reneszánsz- és rokokoművészeknek, egy Lionardonak, egy Frago-

nardnak s talán még Napoleon kedvenceinek, Perciernek és Fontainenek jutott. Elsorolni is hosszadalmas, megcsinálni pedig egyenesen káprázatos munka volt az alkotások ama listáját, melyek ezt az izmos, zárkózott, hideg és vasakarátú művészt minden képessége felől próbára tették. Villákat és bérházakat épített, munkáslakásnegyedeket konstruált, fogadósobákat és árúházakat rendezett be, templomot és krematóriumot tervezett Hagenben, katolikus legény otthont a rajnamelléki Neussban, szabad szinpadot kerti előadások számára, kosztümök és díszletek terveivel Hagenben, nagykövetségi palotát Szent-Pétervárott a teljes belső berendezéssel, kerteket, interiőröket, könyvtáblákat, szőnyegeket, szöveteket, lámpákat és mindazt, ami a modern lakóházstílus vagy az árúház egységéhez tartozik. Ezalatt a magánmegrendelők, a testületek, az egyház és a városok nagyobb közösségein át Behrens a nagykereskedelmi, majd nagyipari kapitalista vállalkozások megrendelőköréhez jutott el, míg eleinte a kisebb és ötletszerű megbízások teljesítése köti le idejét, az egyes megbízásoktól lassan az állandóbb jellegű foglalkoztatás, a sokféle s ötletszerű megbízásból az egyetemleges és sokrétű munkafeladat kerekedik ki. Az 1900-as évek elején, kereskedelmi berendezések és művészi reklámok révén terelődött rá az *Allgemeine Elektrizitäts Gesellschaft* (A. E. G.) figyelme. A düsseldorfi festőiskola igazgatói székéből hívják őt magukhoz s feladatává teszik: a cég művészi reklámjainak, prospektusainak, árjegyzékeinek tervezését, azonkívül — ez már az idők és az angol hatások érvényesülésének jele — a cég elektromos készítményeinek ízléses módon való megtervezését is reá bízák. S ő, aki először jó betűkőn, tisztán, szabatosan megrajzolt katalógusképeken mutatta meg készségét a technika egyszerűsítésére, azt a feladatot kapja, hogy oldja meg a kérdést, miként lehet a jó teáskanna, az egyszerű ventilátor, a villamos izzó- s ívlámpa, a tachometer, a kapcsolótábla és más a villamosüzemhez tartozó apparátusok legegyszerűbb, leghasználhatóbb formáit előállítani. A feladat kicsinynek látszik, de nem kicsinylendő. A modern iparművészetnek egy másik kiváló szelleme: Van de Velde akkor már évek óta törte hasonló problémákon a fejét. Meg kellett konstruálni a technika s a háztartás legegyszerűbb kéziszközeinek formáit, megszabadítani ezeket ama rokokó- és barokk díszítőelemektől, melyek addig túltengtek rajtuk, megtalálni számukra azt a kifejező, egyszerű vonalat, melyben világossá válik rendeltetésük, kezelésük. Nem kicsinylendő feladat, még egy művész fejlődése szempontjából sem, nekünk pedig tipikus példa arra: *mint alakul ki a kis technikai feladatokból korunkban az a kifejező, egyszerű alkotóstílus, amely a tárgyaltan gondolkozó művész kezén a legnagyobb technikai és építészeti feladatok nagyarányú egyszerűségéhez vezet.* Mert Behrens munkaköre itt úgyszólván csak az első lökésekkel kapja a nagyobb s virtuózabb feladatokhoz. Mint az angol nagy kereskedőcégek, úgy az A. E. G. is a művész összes képességeit kisajátítja magának. Boltkirakatokat, üzleti portálét, majd egész elárúsító- és irodahelyiségeket konstruál a cégnek. S mint előbb a nikkellei, az acéllal, a kalapált fémekkel, most a vassal, betonnal, márvánnyal, üveggel tanul meg egyszerű, logikus, sima és kifejező

formákat konstruálni. S innen már csak egy lépés a nagy építőfeladatokhoz: az A. E. G. hatalmas ipari épületeihez, a turbinagyárhoz, mely Berlin-Moabitban van, a magasfeszültségű anyagok gyárához, mely a Brannenstraßenben van és a kismotorgyárhoz, mely a Voltastraßenben illeszkedik a kereskedelmi házak közé. E kapitalista nagyüzem azonban nemcsak termelőgyárakat épített. Munkáslakóházakat is kell csoportosítani hatalmas telektömbökön, játszó-, séta- és sportterületekkel, a tisztviselők számára szórakozóhellyel, klubbal, fedett terraszokkal, meg kell oldani a munkáslakások bútorainak egyszerű, jó anyagból való előállításának kérdését is — a technikai feladatokból nagyarányú építészeti, sőt szociálpolitikai feladatok nőnek ki. A kapitalista érdekcsoport a maga altruisztikus és munkásvédelmi feladataival alkalmat ad a művésznek, hogy egy új, modern és minden tekintetben a munka kultúráját kifejező építőformának konstruálójává válhasson. A nagyüzem sokféle tagoltságában keresheti azt, ami az egyes funkcióknak legjobban megfelel, az egyes anyagokat leginkább érvényre juttatja, az egyes szerkezeteket a fölösleges járulékoktól leginkább megtisztítja, de egyúttal a maga egyénisége bélyegével, a kor munkafeladatainak pregnáns ineg-érezettségével az egyetemesség, a szociális összetartozás gondolatát is rájuk írhatja.

Ez kissé elméletiesen hangzik, de hogy gyakorlatban mit jelent ez a művész stílusérzékenysége szempontjából, azt leolvashatja a figyelmes szem Behrens összes alkotásairól s némi szabadsággal mint a kor architektonikus gondolkozásának jelképét, úgy tekintheti. Anyagismeret, tiszta, egyszerű és szabatos formák épp oly lényegesek egy gyorsforralón, mint egy munkahelyen. Az egyiken az arányok s egyensúlyviszonyok eltalálása éppen annyira fontos, mint a másikon a tömegek proporciója és a szerkezet világos kifejezése. A technikai józanság, a díszkerülés, a megfontolt mérlegelés, a csakis mérnöki elemek érvényesítésének fegyelmező gondolata Behrenst is természetszerűleg odavezette, ahol a rend, az egység, a tisztaság és a nyugodt önmérséklet legszebben hajtotta virágait, a művészet klasszicizmusához, a múltszázadeleji empire és neoklasszikus stílusokhoz, ahhoz a puritanizmushoz, mely egy Schinkel egyszerűségéből bontakozott ki, Messelben újraéledt és Behrensben legjobb megértőre lelt. Ám ez a klasszicizmus legfeljebb a gondolkozás rokonságát jelenti amazokkal, de nem a formákét is. Mert nem szabad elfelejteni, hogy Behrens a vasbetonra van utalva, a gőz-, a gáz-, a motorüzem számára dolgozik, új életfeladatokhoz simul, mérnökök, munkások, konstruktőrök tömegeinek csinál dolgozó- és lakóhelyeket, tehát csak éppen a diszciplína szigorú elveiben érezhet közösséget azokkal, akik az egységre törekvő Németország polgári-merkantilis társadalmának építészeti szükségletét elégítették ki. Északnémet lelke, hűvös biztonsága, rendületlen akaratereje egy amazokkal, de a romantikája egészen más, amazoké napoleoni-imperialisztikus, az övé expanzív-nagyipari. Azok egy világrendről álmodtak, mely cézarian egyszerű, melyben csak tőge, szabályok, uralkodó logika és örömekről való lemondás van, az ő gondolatai egy szervezett és öntudatos munka-

társadalom egysége körül forognak, mely lassú, egyenletes ritmusával a tömegszervezettség s a céltudat gyümölcseit hajtja a kultúrországokban és a gyarmatokon. A világgiaici arányokra nőtt, a gyarmati kereskedelemre érett, az egyetlen politikai akarattól áthatott Németország lapidáris nyelvén fejezi ki építészeti gondolatait Behrens. S a nagy tőkekonzentrációk büszke ereje érezhető meg az ő ipari alkotásain. S hogy ez az öntudat egészen a fejedelmi gőgig fokozódhatik, azt a szentpétervári német nagykövetség palotája érezteti meg leginkább, a modern reprezentatív építészet e korszakos alkotása, amelynek homlokzata és fa adejának nagyszerű harmóniája, tömör pillérei, párkányainak és ablakainak ritmusával, grandiózus portáléjával, de főleg ünnepi termeivel s azoknak méltóságjelző berendezésével, fehérre lakkozott, bordó plüssel bevont, arannyal hímezett trónszékeivel tudatosan hajlanak az empire stílus felé. A hajdani stílusanarchistából itt stílusátélő lett, a szigorú konstruktív és célszerűségi gondolat elvezette őt szükségképpen ahhoz az építészeti formulához, mely legvilágosabban fejezte ki az *ordo est anima rerum* elvét, a művészetideológiák szétrombolásából előállott az a szintetikus tevékenység, mely egy pozitív építőformula szerves kifejtéséhez vezetett.

Behrens művészetének ily irányban való fejlődése mindenestre saját egyéniségének céltudatos s elmélyült munkájából magyarázható meg, de bizonyos, hogy ide jutásában ama viszonyoknak is bő részük van, melyeket éppen a villamosági nagyüzem mint munkaadóvállalat teremtett meg számára. A sokféle feladat, a technikai konstrukciók alapos tanulmánya, a szigorú célszerűségi gondolat, melynek a gépek mintegy megtestesítői, de mindenekfelett: a nagy tőke rendelkezésére álló anyagi forrásai, melyek az új feladatokkal való kísérletezést lehetővé tették — mindez együttvéve szükséges volt ahhoz, hogy művészete odáig érleljön, ahol ma tart. „Stílusában egy új stílus érik meg, mely áttöri a nemzeti határokat, sőt világ-részeket is s egy feltörekvő világkereskedelmi korszak stílusa gyanánt mutatkozik be” — mondja róla Scheffler Károly.¹

Természetes, hogy a nagytóke még nem mindenütt oly bőkezű s oly előrelátó Németországban sem, mint az A. E. G., amely külön művészeti tanácsadót szerződött, hogy gyárműveinek, gyártelepeinek és munkáslakóházainak artiztikus jellegét megővje s ily módon biztosítsa egyrészt árúinak, másrészt munkásainak fejlettebb ízlését. Mindazonáltal, habár lassan is, de egyre inkább tért hódít a művészi erők bevonásának gondolata a nagyiparban.

¹ Karl Scheffler: *Die Architektur der Großstadt*. 163 1.

Az üzleti grafika, a plakátművészet s a reklámnak minden fajtája az utolsó évtizedben Németországban úgy művészi, mint pedig elterjedtségi tekintetben túlszárnyalta mindazt, amit Európa eddig bármely más államban s bármely korszakban nyújtott. A hangsúly itt azon van, hogy „művészi és elterjedtségi” tekintetben egyaránt. Míg ugyanis más iparágakban s kivált művészeti ágakban a túlgyors népszerűség ártalmára van a színvonalnak, itt azzal a jelenséggel találkozunk, hogy a német reklámművészet egyre finomodik, ötletességében egyre választékosabb s előkelőbb tónusra törekszik. Míg azelőtt a hangos bluff, a mindenáron való nevetetés, a vicc vagy a vásári láрма uralkodott a plakáton színekben, szövegben, tartalomban s ezzel mintegy jellemezte a hatvanas-hetvenes éveknek feltörekvő kapitalizmusát, lelkiismeretlen és brutális versengését, csöppet sem válogatós vevőfogdosását, „amerikanizmusát.” addig a század fordulóján meglepő finomsággal, a nagy cégek hirdetményein s körlevelein Ízléssel, önmegtartóztatással találkozunk. Mi idézte elő a változást! Aligha tévedünk, ha itt is a nagytőke beavatkozásának, helyesebben az ő lassúbb türelmű munkájának tulajdonítjuk a javulást. Oly nevek, mint Klinger, Ehmcke, Lucian Bernhard, Orlik s egész sereg más, akiknek munkáival *Das Plakat* című folyóirat kitűnő számaiban találkozunk, első sorban a nagyvállalkozó- s kereskedelmi cégeknek köszönhetik azt, hogy a kenyérküzdelemben nem kénytelenek a legközönségesebb fogásokhoz nyúlni s amint Julius Klinger írja² „ma még a kereskedő ízléséhez alkalmazkodunk, de holnap már a mi ízlésünk fog diktálni ezen a téren”. A nagytőkés vállalkozás itt nemcsak az anyagi feltételek szolidabb elrendezésével hatott, hanem azzal is, amit az imént az A. E. G. példáján láttunk, hogy az egyes művészek az üzem sokoldalúságánál fogva többféle munkakörben tudott művészi megoldásokra s egységesítő stílusra való lehetőséget nyújtani. Ha például Gipkens alkotásait nézzük meg³ figyelmesen, azt fogjuk látni, hogy művészete különösen akkor vesz erőteljes lendületet, mikor a Hohenzollern-Kunstgewerbehaus, Berlinnek ez a legfinomabb műipari áruháza foglalkoztatja őt, reábizva nemcsak a cég reklámkártyáinak, képes hirdetéseinek, üzleti körleveleinek folyton meg-megújuló munkáját, hanem a reklám egész területén felhasználva az ő ötleteit, a könyvfedélkészítéstől, a kakao-dobozvignettáig, a kocsifelirattól az üzleti cégtábláig és a boltkírákattól az időszakos vásárok elrendezéséig mindenben kisajátítva az ő leleményes tudását. A kereskedelmi grafika, mint a hageni múzeumban elraktározott értékes anyag mutatja, oly sokoldalúságot tüntet fel az utolsó két évtizedben, hogy az üzleti levélpapírtól a biciklis kifutó sapkafeliratáig s a bolti cégtáblától a vasútmenti palánkok hirdetéséig, mindenben meg tudja éreztetni a német nagyipar, hogy e téren is művészek kezébe tette le az árúk kelendőségének sorsát, A német üzleti grafika — csakúgy, mint a könyvdíszítés — a gépi sokszorosítás s a modern reprodukáló technika fejlettségével párhuzamosan nőtt

² Julius Klinger: *Meister Deutscher Reklamkunst*. Bevezető-tanulmány.

³ J. Gipkens: *Meister Deutscher Reklamkunst*.

nagyra. A művészek először is a különböző sokszorosító eljárások és a tipográfiai elemek által nyújtott feltételekkel ismerkedtek meg. Kitanulták a festékek, a színelrakás, a betűk és a szöveg folthatásának, a kép és az írás összeolvadásának titkait, megállapították ama plakátstílus feltételeit, melyet ők „tárgyas”-nak, *sachlich* neveznek s minél inkább megismerkedtek a technika s a hatáskeltés módjaival, annál jobban megerősödött művészetük. Ezenközben persze a kezdetben szeszélyes, túlcspingó, úgynevezett „szecessziós” ornamentáció lehiggadt, mert a gép, a festék egyenletes elosztása, a megszabott keretek arányos felhasználása sok mindent kiküszöböl, ami felesleges és szükséztávúságra, kifejező erőre, egyszerűsége kényyszeríti a művészt. Hozzájárult a régi jó példák tanulmányozása. Az a jó reklám, mondták, nem, ami kiáltoz, hanem aminek jó, egyéni fiziognómiája van. A kölni vizesüveg felírása, Johanna Maria Farinának egyszerű kaligrafája jobban belevésődik az emlékezetbe a legcifrább szövegeképnél. Egy régi angol mustárosüveg alakja, etikettje, egy illatszeres-cég vagy egy pálinkafőző-barátklastrom márkája a maga nemes, önnegtagadó s mégis kiforrott művészi kézjegyével nagyobb és biztosabb hódító eszköz egy cégnek, mint a komplikált hirdetések. A kereskedelmi grafika — mint a villamossági üzemek építő-stílusa — a gép fegyelmező ereje miatt kénytelen volt az egyszerű, lapidáris vonalakon keresztül az archaizmushoz menekülni, nem azért, hogy utánozza, hanem, hogy megértse a régieket és a változott viszonyok között, a mai eszközökkel megnemesbedett alkotásokat hozzon létre, melyek a tarandóságnak vannak szánva. Ki mondhatja, hogy a célok tiszta felismerése mellett a gépek s a nagyítókéék ártalmára voltak a művészi ipar ez ágának?”

Be miután így meggyőző bizonyosságait kaptuk egyes művészek s műipari ágak munkáiban annak, hogy a művészetnek éppenséggel nem kellett sülyednie akkor, mikor a nagyítóke a művészek munkaerejét a maga részére lefoglalta vagy megrendelésekkel látta el őket, — nézzük most, vajjon az új munkaadóelem fellépése minő hatással volt magának a művészek szociális helyzetére, anyagi viszonyaira, javadalmazására. Mert elvégre akármennyi idealizmus legyen is a művészi alkotókedv rugója, semmiképen sem független ez ama materiális feltételektől, melyek az alkotókedvet ébren tartják, a munkaerőt nyugodt alapokra helyezik és a szellemet friss ötletekre serkentik. Mikor az iparművészek, mint szociális lénynek helyzetét keresük a nagyítókéés munkaadóval szemben, akkor megint csak Németország példája nyújthatja nekünk a legjobb szemléltető oktatást a jövendő alakulások elgondolására, mert e kérdésre vonatkozólag — ama nagy szervezetlenség ellenére, mely ma még az iparművészek organizációjában van — aránylag itt kaphatjuk a feldolgozott adatokból a leginkább kielégítő feleleteket.⁴

Mielőtt a helyzetnek pontosabb vázolásába bocsátkoznánk, előre kell bocsátanunk, hogy a *Werkbund*-on kívül, amely a nagyipari és a berendező-vállalkozói érdekeltségek legfőbb szer-

⁴ Meissner: *Künstler und Unternehmer*. A további fejtegetések az iparművészek szociális helyzetére vonatkozólag jórészt e munkából vannak merítve.

vezete Németországban s inkább a művészi, semmint az üzleti szellemnek a propagálója az iparművészetben, szemben áll a *Fachverband für die wirtschaftlichen Interessen des Kunstgewerbes*, amely a lakásberendezéssel foglalkozó kis- és közép-üzemeknek (asztalos-, kárpitos-, lakberendező-cégek) szervezete s inkább művészetellenes tendenciákat hirdet, elébe helyezve a technikai tudást, az anyagismeretet, a kézművesmunkát annak az iparművészetnek, mely a tervező asztalán születik meg s a gyárban vagy a vállalkozónál jut kivitelre. E különbség tehát nemcsak gazdasági, illetve üzemi természetű, de művészetileg is eltérő világnézetet jelent, mert például a *Werkbund* tagjai teljesen modern berendező stílusban, a *Fachverband* tagjai pedig történeti stílusok szellemében is szívesen dolgoznak, bár kizárólagosság sem itt, sem ott nincs. A *Werkbund* körébe tartozó nagy cégek többnyire ismertnevű, kiváló művészegyéniségek tervei után dolgoznak: a *Fachverband* körébe tartozó cégek nagyobbrészt inassorból mesterré vált egyszerűbb iparosok, akik valamely szakiskolán vagy műteremben megtanultak rajzolni is és terveiket vagy maguk csinálják vagy megvásárolják s a készítést ellenőrzik. E cégek gyakran nemcsak megrendelésre készítenek lakásberendezéseket, hanem raktáron is tartanak holmikát, különösen szőnyeget, lámpákat, függönyöket stb. és általában inkább az üzleti elv és a közönség ízlésével való megalkuvás uralkodik náluk. Míg a *Werkbund* készítményein a művész neve mindig feltűnően szerepel, a *Fachverband* tagjainak készítményei csaknem mindig névtelenül kerülnek a piacra vagy legalább is a tervező nevének elhallgatásával.

Ami már most az iparművészeknek a különböző szervezetek közt való elhelyezkedését illeti, az nagyjából ekként volna körvonalozható. A nagyobb és jönevű tervezők, csakúgy, mint az építőiparban, itt is művészetileg és anyagilag meglehetősen függetlenek s ha egy cég számára kötik is le munkaerejüket, a kivitelre juttatott tervek minden eladott példány után tantémeben részesülnek, amely megfelel az *Eisen-acher Ordnung* tarifáinak.* E művészek kereseti viszonyai — különösen a *Deutsche Werkstätte für Handwerkskunst* cégéhez tartozóké

⁵ Az u. n. eisenachi egyezmény, melyet a bíróságok vitás esetekben illetékesnek fogadnak el, az iparosok és tervezők azonban csak előzetes kikötés esetén, a következő tarifákat állapítja meg a művészi tervekkel szemben. (Minden rajz vagy modell annak tekintendő, amely után hozzáértő munkás dolgozni tud):

Eladási ár	I. osztály	II. osztály	III. osztály
1— 50 M.	11%	13% 15%	
51— 100 M.	10%	12% 14%	
101— 250 M.	9%	11% 13%	
250— 500 M.	8%	10% 12%	
501— 1000 M.	7%	9% 11% stb.	ez arányban
15000—20000 M.	2%	4% 6%	

I. osztály: anyag értékesebb, mint munka

II. osztály: anyag egyenértékű munkával

III. osztály: anyag kevesebb értékű, mint a munka

(Megjegyzendő, hogy mindezek az árak, csakúgy, mint a művészek keresetviszonyait jellemző egyéb számok, a háború előtti évekre vonatkoznak.)

átlagai évi 20 ezer márkától 50 ezer márkáig terjedő jövedelmezőség keretei közt mozognak, de évi 100 ezer márkáig is emelkednek. Ezek a művészek minden tekintetben függetlenek a vállalkozócégtől, melynek üzletvezetője tárgyal a vevőkkel, gondoskodik a tervek műszaki lerajzolásáról, a kivitelről, amibe azonban a művésznak mindig beleszólása van.

A művészeknek ez a csoportja azonban elenyésző kisebbségben van a tervezőművészek azzal a nagy tömegével szemben, amely váltakozva a különböző cégek számára dolgozik, többnyire a megrendelő és a megrendelést közvetítő kereskedő óhajainak megfelelően. Szociális helyzetük nagyobbára a cég főnökével egyenlő s gyakran, ha egy cég állandóan a maga számára akarja lekötni erejüket, cégtársakká válnak. Az iparművészeti tervezők legnagyobb részének évi jövedelme e fokon a magasabb és középfokú tisztviselők jövedelmével vág egybe.

Legalacsonyabb szinten van a rajzolók helyzete: azoké a munkaerőké, akik minden önállóság híján más tervezők művészi munkájának kopírozásával, műszaki átrajzolásával, szóval mechanikus munkával foglalkoznak. Ezeknek szociális helyzete a kereskedelmi alkalmazottakéval vág egybe, foglalkozásuk állandóan a munkanélküliség veszedelmével súlyosbodik s átlag $3\frac{1}{2}$ százalékuk van mindig munka nélkül. Társadalmi pozíciójuk meglehetősen lenézett, előképzett-ségük nagyon vegyes.

Az iparművészeknek ez az osztályozása azonban meglehetősen laza talajon mozog s szervezésük, foglalkoztatásuk, bár sok vita tárgya volt, alig fejlődött valamit az idők folyamán. Münchenben néhány évvel ezelőtt az ottani *Vereinigung* megalapított egy nagyon üdvösnek ígérkező intézményt *Vermittlungsstelle für künstlerische Entwürfe* címmel, amelyet az Iparművészek Egyesülete tart fenn és a város évi 5000 márkával támogat. Ennek az intézménynek az a célja, hogy közvetítő legyen az ízléses terveket kereső lakberendezőcégek és a munkájukkal gyakran házalni kénytelen tervezőművészek közt. Az intézmény programjában csupa szép és okos ígéret volt: tanácsokat, útbaigazításokat adni, kölcsönös befolyással és célszerű felvilágosítással a művészek és az iparosok összevágó működését biztosítani, a túlfizetéseket megakadályozni s lehetőleg biztosítani a művésznak szerzői jogát az iparostól vett aláírással nyilatkozattal, mely a szellemi tulajdonjog összes garanciáit megadja. A művészek díjazására nézve, hacsak más megállapodás nem jön létre, az eisenachi egyezmény pontjait írja elő, a maga részére pedig a közvetítésért 5%-ot köt ki az intézet. Ennyi előny és ilyen tetszetős program ellenére a munkaközvetítő évek óta csak teng-leng és sem a munkaadó-cégek, sem a tervezőművészek nem szívesen veszik igénybe, hanem a kisebb iparosok inkább az Iparkamara által felállított rajzolóirodát látogatják, ahol a meglévő régi mintalapokról maguk másolgatják le nagy ügyvel-bajjal a nekik tetsző terveket.

A mindkét részről való bizalmatlanságnak mélyreható okai vannak s az évek folyamán igen elkeseredett háborúságokra vezetett a művészek testületei és a *Werkbund* közt egyfelől, a *Fachverband* tagjai és az iparoscégek közt másfelől. E harcok színhelyei nemcsak a kereskedelmi és iparkamarák ülései,

hanem a bajor képviselőház költségvetési tárgyalásai is voltak s olyan polémikus és személyeskedő támadásokra vezettek, amelyek egész Németország sajtóját és közvéleményét hosszú ideig foglalkoztatták. Legfőképpen a müncheni érdekképviseltek harcai voltak ezek a csatározások, melyekben az iparosok képviselői voltak a szenvedélyesebbek, akik bizonyos mértékben a kisipar s a régi kézműves-hagyományok züllését féltették a művészek beavatkozásától. Eleinte csak azt hangoztatták, hogy „a művész őrizze meg idealizmusát,” az élet praktikus szükségleteibe ne ártsa magát, majd később már a munkás önálló helyzetének veszélyeztetését emlegették, végül pedig teljesen művészetkritikai térre vitték át a dolgot s az iparművészeti tervezés legfőbb mestereit — egy Bruno Fault, a berlini iparművészeti iskola igazgatóját, Bleinerschmiedet, a müncheni iskola vezetőjét s másokat, névszerint is megnevezve — úgy állították oda, mint akik önző érdekből évről-évre váltogatják művészi irányukat, kiforratlan ízléssel, a szeszélyes eredetiségghajszolással megületes mesterembermunkától és divatmajmolóvá, szertelenné, pompakedvelővé válik. A modernségnek szóló eme hadüzenet annál érdekesebb, mert nemcsak hogy nem őszinte — amikor a kisipar hanyatlásának megmentését művészeti jelszó alá rejti s hadüzenete nem a nagytőkének szól, hanem a nagytőke rendelkezésére álló művészetnek — de azonfelül még komikus is, mert oly korban hánytorgatja fel e művészek hipermodern voltát, mikor ezek, engedve az ízlés archaizáló irányának, maguk is többnyire a stílusok s kivált a biedermeier és a késői empire stílus utánérézésével dolgoznak. Oly korban, amidőn a napisajtó s a szakkritika egyre többet figyelmezteti a német művészeket a francia király-stílusok és az angol történeti stílusok másolásában rejlő veszedelmekre, a historicizmus posványosító hatására, a művészeti konzervativizmusra, mely a fáradtság szimptomáit mutatja a németeknél: ugyanakkor másfelől a „kiforratlanság”, a „kapkodás”, a „hipermodernség” jelszavaival dorongolni a művészetet, alig lehet egyéb az eszmék zavarkeltésénél. Alapjában pedig ez egy oly kézműveskori termelőformának védelme konzervatív művészeti jelszavakkal, mely a termelés formáinak lassú, de határozott megváltozásával magában a közönségben sem igen tudja már gyökérszállait tartani. A két erőteyezőnek s a kétféle művészi felfogásnak vitája, annak, aki a háborúelőtti gazdasági válság nehéz napjaiban figyelemmel kísérte, meglehetősen zavaros képet nyújtott, ha nem az egyedül helyes látószögből ítélte meg, mint a kistőkés üzemek s a kisipari ideológia küzdelmét a reánehezető gigantikus erejű s raffinált fegyverekkel rendelkező nagytőkés üzemekkel szemben.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Varga Jenő: A közgazdaságtan egy új elméletéről.

Liefmann Róbert német egyetemi tanár, közgazdasági író azt hirdeti, hogy egészen új elmélete van a gazdasági életéről, új módon tudja megmagyarázni a közgazdaság tényeit, hogy minden eddigi közgazdász kivétel nélkül hamis nyomon járt. Nem kegyelmez senkinek sem; sem az angol klasszikusoknak, sem a határhaszonelmélet hirdetőinek: Marx és Lassalle részére enyhítő körülményeket ismer el. Új elméletét már több ízben kifejtette¹ és borzasztóan haragszik érte, hogy bírálói gondolatainak újságát, illetve jelentőségét elismerni nem akarják. Óriás könyve, amelynek első kötete nemrégiben jelent meg, tele van polémiával, mérges kifakadásokkal, gondolatai eredetiségének hangoztatásával; éppen ezért nehezen olvasható, még nehezebben áttekinthető könyv.

Liefmann elméletének lényeges tartalma a következő: A közgazdaságtan tisztán lélektani tudomány. A technikához semmi köze. A termelés nem tartozik a közgazdaságtan keretébe. Minden ember külön gazdálkodik. A nem-termelő is. *A gazdálkodás lelki folyamat, áldozat (Kosten) és nyereség (Nutzen) összehasonlításán alapuló diszponálás.* Áldozat és nyereség tisztán pszichikai természetűek. *Áldozat* alatt érti azt a *kellemetlen érzelmet*, amelyet el kell tűrni valamely dolog megszerzéséért; ez lehet közvetlenül munka, fáradság, amelyet valamely dolog megszerzésére fordítunk (*Arbeitsmühe*), vagy más javak, amit érte adunk; persze nem maguk a javak, hanem az a *kellemetlen érzelem*, amit a róluk való lemondás okoz. *Nyereség = kellemes érzelem.* Az áldozat és nyereség különözete, a nyereségtöbblet, az, amivel a kellemes érzelem felülmúlja a kellemetlent = *hozadék*. *Gazdálkodni annyit tesz, mint igyekezni hozadékra törekedni*, vagyis a gazdasági alapelv szerint cselekedni, minél kisebb áldozattal minél nagyobb nyereségre szert tenni. Ez a megállapítás azonban — mondja — minden cselekvésre áll, nemcsak a gazdasági cselekvésekre. *Gazdálkodásról akkor lehet csak szó, ha több kínálóhozadék nagyságát összehasonlítva, választást eszközünk közöttük.* Ez közelebbi magyarázatot igényel.

Az emberi szükségletek olyan természetűek, hogy a kielégítésükkel járó kellemes érzelem csökkenő irányzatú; ennek ellenére sokféleségük révén végtelenül lehet kielégítésük révén kellemes érzelmeket szerezni. Ezzel szemben az áldozatok olyan

¹ *Ertrag und Einkommen.* Jena: Fischer, 1907. 72 l.

Geld und Gold. Berlin: Deutsche Verlag-sanstalt, 1916. 242 l.

Grundzüge der Volkswirtschaft. Berlin: Deutsche Verlagsanstalt, 1917. 688 l.

természetűek, hogy minél többet áldozunk belőlük egy cél elérésére, a következő egység felhasználásához fokozott erejű kellemtelen érzés fűződik. így van ez a munkánál; így van pénzkiadásnál is. A gazdálkodás lényege: *összehasonlítani a különböző szükségletek kielégítésére fordított áldozat és nyereség különbözetét, megállapítani mindegyiknél a pszichikai hozadékot és a hozadékok nagysága alapján eldönteni, hogy mely szükséglet kielégítése a legsürgősebb.* A különbség e között én egy közönséges technikai eljárás megválasztása között az, hogy ennél *a cél adva van* és csak a legmegfelelőbb eszközt kell kiválasztani; ellenben a gazdálkodásnál az eddigi tapasztalat alapján, a várható hozadékok összehasonlítása útján szabja meg a gazdálkodó alany, hogy egyáltalán érdemes-e neki *egy szükségletkielégítést célul kitűzni?* Minden gazdálkodó így jár el. Legvilágosabb ez a saját szükségletre termelő gazdaságban, amelyben a gazdálkodó jól megfontolja, hogy valamely dolog megszerzésére fordított fáradtság kellemetlensége kisebb-e a vele megszerezhető kellemességnél. Valamivel változott formában megvan a fix jövedelemmel bíró fogyasztógazdaságban; itt a gazdálkodónak csak az a feladata, hogy megállapítsa, mely dolgok megvásárlása jár számára a legnagyobb hozadékkal. Legjobban elhomályosul a dolog lényege a tiszta *keresőgazdaságban*, például egy részvénytársaságnál. Itt úgy az áldozat, mint a nyereség pénzformában jut kifejezésre, úgyszintén a hozadék is pénzüsszegben fejeződik ki. Ez az a forma, amelyet az eddigi közgazdaságtan kizárólag tárgyalt. Teljesen elkerülte figyelmét, hogy minden keresőgazdaság mögött egy vagy több fogyasztógazdaság rejlik, hogy *egyetlen termelőgazdaság sem öncél*, hogy mindegyiknek a célja: tulajdonosaik fogyasztógazdaságai számára az eszközöket, az anyagi áldozatokat megszerezni ...

Termelés és fogyasztás közt gazdaságilag nincs különbség. Mindkettőnek azonos célja van: lehetőleg magas hozadék. A termelőgazdaságok ezt úgy érik el, hogy termelt áruiknál pénzalakban — illetve pénzüsszegekben kifejezve, mert a pénz csak számoló egység — lehetőleg nagy hozadékra tesznek szert; a fogyasztógazdaságok pedig úgy, hogy a meglévő jövedelmet a lehető legnagyobb pszichikai hozadék elérése mellett költik el. A saját szükséglet kielégítésére szolgáló teljes gazdaságban a termelés és a fogyasztás szorosan egymásba kapcsolódnak a legmagasabb hozadék elérésére. Természetes, hogy ezek tisztán formális gazdálkodási elvek. Az, hogy kinek milyen szükséglet kielégítése jár nagy pszichikai nyereséggel, általában a gazdálkodás motívumai kívül esnek a gazdaságtan keretén.

Eme pszichikai alapvetés szerint a közgazdaságtan alapfogalmai a következő fogalmazást nyerik: A *javak* nem a gazdálkodás eszközei, hanem megbecsülés tárgyai, *áldozatok*. Vannak élvezeti javak (*Genussgüter*), amelyek közvetlenül fogyasztásra szolgálnak és *áldozatjavak* (*Kostengüter*), amelyek csak közvetve szolgálnak tulajdonosaiknak erre a célra. A pénz a legáltalánosabb áldozati jószág és *mindig kizárólag csak ez*, míg egyéb javak szolgálhatnak mindkét minőségben.

Az *ár* is tisztán pszichikai fogalom. Minden áru ára azon múlik, hogy a fogyasztók *milyen áldozatot hajlandók érte pénz-*

ben adni. Az ár teljesen független a termelőköltégtől: az ártól különböző „érték” nem létezik, az teljesen fölösleges, henyefogalom. Minden ember számára ugyanaz az ár pénzben kifejezve egész más jelent pszichikailag. Az egyik hajlandó volna még egyszer annyit is adni érte; a másik ellenben semmivel se adna többet, mert ha többet kérnének tőle, úgy ezt a pénzüsszeget nagyobb hozadék mellett más áru vásárlására fordítaná. Az egységes ár úgy alakul ki, hogy az az ár, amelyet az illető árút legalacsonyabban értékelő ember még hajlandó megadni és amely mellett a legdrágábban termelőnek még megvan a *határhozadéka* — vagyis annyi, amennyire más termelőágban szert tenne —, lesz a piaci ár. Ha a vásárlók értékelésében változás áll be, ha jövedelmük megváltozik és egy részük nem hozhat annyi áldozatot az illető áruá, amennyiért a legdrágábban termelő azt tudja adni, ennek árú nem lennek vevőre, be kell szüntetni a termelést; ilyenformán az értékfogalomra semmiféle szükség sincsen. Teljesen téves az a felfogás, hogy a cserénél „egyenlő értékek” cserélnek helyet. Ennek semmi értelme sincs. A cserénél mindkét fél nyereségre tesz szert, különben egyetlen csere soha nem jöhetne létre.

Az eddigi közgazdaságtan legnagyobb hibája, hogy a *gazdálkodást összetévesztette a termeléssel*. Ebből származott az a helytelen felfogás, hogy a termelőkölték szabja meg a javak árát, illetve a bennük foglalt munkamennyiség azoknak értékét. Erre épült fel az eddigi téves jövedelemmegosztási elmélet: hogy a termelés tényezőinek — föld, tőke, munka — a termelésben meglévő jelentőségük szerint bizonyos jövedelemfajok — földjradék, nyereség, munkabér — felelnek meg. Mindez helytelen és logikailag tarthatatlan. Ennek az elméletnek a szóvivői háromféle dolgot összevissza kevernek: 1. a termelt árúkat a maguk anyagi minőségében; 2. az értük az eladásnál kapható pénzt; 3. a termelvények állítólagos értékét. Mindez csupa mondvaszínált probléma. Nyilvánvaló, hogy a *termék*-nél teljesen lehetetlen megállapítani, hogy abból melyik rész, melyik darab esik a tőke, melyik a munka működésére: hisz minden darabnál egyformán szükséges volt a természet, a termelőeszközök és az emberi munka közreműködése. A „*tőke*” egyáltalán nem külön tényező. Ennek nincs semmi értelme. A termeléshez használt javak *áldozatok*; ezek közé tartozik az állandóan, huzamosabb ideig használt termelőeszköz is. Az elért hozadék egy részét úgy tekinteni, mint ennek az eredményét, teljesen értelmetlen. A termelőeszközök ára ugyanis, mint minden árúé, az emberek becslésén alapszik. A termelőeszközöket csak azért becsülik az emberek és annyira becsülik, amennyiben feláldozásukkal hozadékra tudnak szert tenni. Az értékelés és áralakulás kiinduló pontja mindig a kész fogyasztási cikk hasznossága: csak mert a velük termelt javaknak van becsük az emberek számára, ezért hajlandók árt adni a termelőeszközökért. Ezeknek az ára mindig csak a fogyasztási javak hasznosságának következménye.

Ezzel a felfogással megszűnik a tőkeprobléma jelentősége is. Tőke mindenféle olyan dolog, amely a termelőgazdaságban mint állandó áldozat szerepel, amellyel a gazdaság tiszta hasznát szembe szokás állítani. *A tőkének pénzben kifejezett ára*

teljesen attól a tiszta hozadéktól függ, amelyet felhasználásával el lehet érni. Ebben a megvilágításban pénz, föld és termelőeszköz egyformán szolgál tőkéül. A tőke az *áldozat*-nak egy alfaja. A tőke nem termel sem értéket, sem jövedelmet. Érték egyáltalán nincs, a jövedelem pedig mindig egy pénzösszeg; olyan termelőeszköz pedig, amely pénzösszeget termelne, nem létezik. A *tőkehozadék* semmi más, mint bármely más hozadék, illetve hasznosságtöbblet, amelyet gazdálkodással — teljesen mellékes, hogy melyik termelőtényezővel — elérnek az emberek. Az, amit az eddigi közgazdaságtan tőkének nevez, a termelőeszközök, a *termékeket* hozzák létre; hogy ez hozadékkal jár-e, tisztán az emberek pszichikai megbecsülésétől függ. A tőke igazi értelme, amely a gyakorlatban használt tőke kifejezésnek megfelel, nem más, mint az *áldozatok pénzbeli értékelése*, az áldozatok pénzalakban történő felszámítása. (*Die Geldrechnungsform der Kostengüter.*) A kereskedőnél meg a pénz, amit befektetett az üzletbe, a tőke. Hogy annak a gyakorlati szükségletnek, az összes áldozat és összes hozadék periodikus megállapításának eleget lehessen tenni, az állandó termelőeszközök, az árú pénzben kifejezett árát, valamint magát a készpénzt is összeadják: az ilyen módon kiszámított vagyont nevezik tőkének. „A tőke nem javak összessége, hanem... egy bizonyos gazdálkodási rendszernek tipikus kifejezése. A tőke... az áldozatok állandó felbecsülése pénzben, hogy az így nyert összeggel a hozadékot egy gazdasági periódusban szembe lehessen állítani, valamint több periódus hozadékát egymással szembeállítani. A felbecsülés gyakran egészen önkényes, amint ezt a részvénytársaságok alaptőkéjénél látjuk, amely semmikép sem egyezik a termelőeszközök tényleges értékével.” Az érték-papírok mindenféle fajtája szintén tőke, mert módot nyújt tulajdonosának jövedelemszerzésre. A jövedelem mindig pénzösszegben kifejezhető, noha nem kell készpénzben meglennie, hanem lehet pénzre szóló jogosítványokban is. Az eredete mellékes. Midőn az állam hadikölcsönt vesz fel, jövedelemre tesz szert. A háborús drágulásnak nincs más oka, mint hogy az emberek egy része hirtelen nagy jövedelemre tett szert: ebben rejlik a pénz elértéktelenedésének alapja, mert a javak és a pénz közötti cserearányt nem a forgalomban lévő pénz mennyisége, hanem az emberek pszichikai értékelése szabja meg; ez pedig a jövedelem nagyságától függ. Az emberek csak akkor adnak többet valamely áruért, ha több a jövedelmük...

* * *

Nem szándékozom Liefmann elméletének részletes bírálatát adni, csak a legfőbb pontokat akarom kiemelni. Módszertanilag teljesen helyes annak a hangsúlyozása, hogy a közgazdaságban nincs „szociális test”, nincs valamely az embereken kívül- vagy felülálló valami, amellyel a közgazdasági élet jelenségei magyarázhatók. Minden magyarázatnak abból keli kiindulni, hogy minden egyén a maga hasznára gazdálkodik. Ez azonban nem új dolog. A klasszikusok és a szocialisták mindig így értették a dolgot. És ha Liefmann felveti azt a kérdést, hogy vajjon mi egy cipőgyárnak a célja: cipőt termelni vagy tulajdonosának profitot szerezni, úgy kétségtelenül az utóbbi helyes; de helyes az előbbi is, azonban nem magángazdasági, hanem köz-

gazdasági szempontból. Ezt azonban Liefmann nem ismeri el; számára csak magángazdaság létezik.

Érdeme Liefmannnak, hogy erősen ráirányította a figyelmet a közgazdasági irodalomban eddig túlságosan elhanyagolt fogyasztógazdálkodásra. Míg a klasszikusok, valamint Marx is a szükséglet nagyságát egy adott pillanatban adottnak veszik és nem törődnek azokkal a lélektani kérdésekkel, amelyek a szükségletet kialakítják, Liefmann utóbbira helyezi a fősúlyt. De ebben azután téves útra jut, amidőn az áralakulást teljesen a fogyasztók értékelésétől teszi függővé és a *termelőkölség szerepét tagadja*. Természetes, hogy ha valamely árút csak olyan nagy áldozatokkal, rendes közgazdasági nyelven szólva: olyan magas termelőkölséggel lehet előállítani, amit csak kevés ember képes jövedelméből megfizetni, úgy ezt az árút csak kis mennyiségben lehet termelni. Ha a termelők termelőkölsége nem egyforma, úgy csak az a termelő termelhet, aki olyan ár mellett, amelyet a fogyasztók hajlandók adni, még nyereséget ér el. Ennyiben a fogyasztás szabja meg az árat és vele a termelést. Ellenben ha valamely technikai javítás folytán a szóbanforgó cikk termelőkölsége tetemesen leszáll, úgy olyan rétegek, amelyeknek eddig jövedelmükből nem jutott ennek fogyasztására, beállnak a fogyasztók sorába; és tagadhatatlan, hogy az ár, amelyet az *összes* fogyasztók, azok is, akik eddig sokkal többet fizettek érte, leszáll az új termelőkölség színvonalára; teljesen lehetetlen tehát azt állítani, hogy a termelőkölségnek nincs szerepe az áralakulásban.

Ami a termelőgazdaságot illeti, ez Liefmann felfogása szerint is éppen úgy folyik le, amint ezt az eddigi közgazdaságtanban tanította; a termelők pénzben számítják fel a kiadásokat, pénzben a bevételt és pénzben a hozadékot. A lélekbeli diszponálás, amit Liefmann a gazdálkodás lényegének tart, a termelőgazdaságban semmiképpen sem érvényesül. Az egész elmélet csak a fogyasztással kapcsolatos vonatkozásban használható, ami még nem volna baj, legfeljebb szűkíti az alkalmazás körét. A legnagyobb hiányossága, hogy semmiféle magyarázatot a *jövedelem, alakulásáról nem nyújt*. Igaz, hogy nagy munkája még befejezetlen, csak az első kötete jelent meg. De már ebben is úgy az áralakulásnál, mint a tőkemagyarázatnál folyton beszél a jövedelemről, leszólja az előző közgazdasági írók jövedelemtanát, de semmi pozitívumot nem nyújt helyette. *Gold und Geld* című munkájában százszor is hangoztatja, hogy a jövedelem nem készpénzből és nem a javak bizonyos tömegéből áll, de sehol sem találunk megközelítőleg sem kielégítő magyarázatot a jövedelemről. „Az összes jövedelmek az árból keletkeznek és ismét árakká alakulnak át és így ismét jövedelmekké.” (161. l.) „A jövedelemnek az árakhoz hasonlítva mindig olyam nagynak *kell* (?) lenni, hogy a gazdálkodónak legalább is saját népe kultúrfokának megfelelő életszínvonalat biztosítson. Ezen alul állandóan egy jövedelem sem eshet...” (U. o. 162. l.) „Nem a pénz, hanem a jövedelmek, amelyek nem pénzmennyiségek, *hanem egy absztrakt számolóegységben, kifejezett, csak elszámolt összegek, vásárolják a javakat.*” (U. o. 176. l.) Hogy mit jelentsen egy „elszámolt összeg”, ennek eddig nyomára jutni sehoggy sem tudtam szerző írásiban.

És ez a legnagyobb gyengéje Liefmann rendszerének, mert áralakulásmélete és tőkeelmélete teljesen a jövedelmen épül fel. Lehetséges, hogy nagy munkájának második kötete világhosszot derít majd erre a kérdésre. Lehetséges, de nem valószínű. Liefmann a jövedelemmegoszlás szociális tényeit és különösen az osztály képződést teljesen ki kívánja küszöbölni a gazdaságtanból. *Amde azt a tényt, hogy az egyének jövedelmének nagysága az egyének osztályhelyzetétől függ, semmiféle elmélettel nem lehet eltüntetni* Olyan gazdaságtan, amely a jövedelemmegoszlás és osztálytagozódás közti összefüggést elvileg tagadja, nem vihet kielégítő eredményekre. Végre is mi azt akarjuk megtudni a gazdaságtanból, hogyan, mikép van egyik embernek sok, a másiknak kevés jövedelme és nem azt, hogy mik a gazdálkodásnak *formális pszichológiai alapelvei!*

Braun Róbert: Egy cseh lap a Huszadik Század-ról.

A prágai *Národní Listy* 1917 október 21-iki számában olvasom a tót Stefánektől: *A Tót föld gazdasági elhanyagolásáról* című cikkének elején e sorokat:

„Magyarországon a magyarosítás módszerének két áramlata küzd egymással. A régi iskola még állandóan Wesselényi és Grünwald Béla tanaihoz ragaszkodva, a Tótföldet és a román vidéket kulturális és gazdasági erőszakkal, magyar iskolák, a hadsereg és főleg a nemesi nagybirtok és a zsidók segítségével akarja pacifikálni. Az új iskola, mely 18 éve kezdett működni és mely az újonnan alakult *Huszadik Század* című havilap köré gyülekezett, noha felismerte az iskola, a magyar hivatali nyelv, a zsidó tevékenység nagy jelentőségét, azonban Grünwald erőszakos módszerét mint erkölcstelen és antidemokratikust elveti. Úgy ezek, mint azok elméletüket Angliában és Németországban tanulták. Dicsőítik az angolokat, mert sikerült Írországot és Skóciát az angol nyelv számára megnyerniük és Németországot, hogy poseni, elzász-lothringeni és schleswig-holsteini politikájával a magyaroknak indirekt jogot nyújtott a magyarosítás politikájához.”

Kissé nehéz e sorokat általában megérteni. Tehát a *H. Sz.* köré csoportosuló és Apponiak közt nincs semmi elvi különbség. Mindketten magyarosítani akarnak, csupán eszközök és kivitel dolgában térnek el egymástól. Kár, hogy Stefáne úr e nézetét nem fejti ki valamivel részletesebben. Úgy gondolom, a *H. Sz.* e célból nyitva állana előtte. Míg azonban ez csupán bizonyításra szoruló állításnak nevezhető, mely megokolás nélkül csak meglepő és érthetetlen, addig az idézet utolsó mondatában foglalt két állítás elseje csak a nemzetiségi elvakultság nem közönséges foka által magyarázható elcsavarás, második pedig kitalálásnál enyhébbnek nem minősíthető. Hol és mikor dicsőítette a *H. Sz.* a németek nemzetiségi politikáját? Ellenben mely alkalmat mulasztott el, amikor e politika erkölcstelen és eredménytelen voltára mutathatott? Ezek világos kérdések, feleljen rájuk Stefáne úr! És ha valaki azt mondja, hogy az erőszak a nemzetiségi politikában erkölcstelen és eredménytelen és hogy ahol nyelvi beolvasztás történt, mint pl. Nagy-Bri-

tanniában, ott mindig békés és emeljük ki, *öntudatlan* folyamat állunk szemben, azt jelenti ez, hogy ennél fogva a beolvasztásnál békés eszközöket használjunk, mert ezek eredményesek? A békés asszimiláció eredményességére való utalásból továbbmenőleg ezt a következtetést vonni le: tehát asszimiláljunk békésen, csak úgy lehet, ha kifejezetten vagy hallgatólag elfogadtuk azt a tételt, hogy asszimiláljunk. E folyóirat szerkesztője Jászi Oszkár, kit cikke végén meg is nevez Stefának úr, sohasem fogadta el e tételt, sőt tudtommal a *H. Sz.* egyetlen munkatársa sem. De ha akár Jászi Oszkár, akár más el is fogadta volna e tételt, remélem, vagyunk elegenden, kik őket ebben nem követjük. Vagyunk elegenden, akik azt hisszük, hogy minden nemzetiségnek teljesen egyenlő joga van az élethez és teljesen egyenlő joga van ahhoz, hogy e törekvéséhez annak az államnak, melyben él, ne csak passzív, hanem aktív támogatását is igénybe vegye. Tudom, hogy Stefának úr és lapja most szívesen látnák ennek az elvnek megvalósítását Kételkedem azonban abban, hogy ezt az elvet követnék akkor is, amikor egy politikailag gyengébb kisebbséggel állnának szemben. Igaz, azt lehetne mondani, hogy senki sem tudhatja előre, hogy a csehtót nacionalisták mit tennének, ha hatalomra jutnának. Azonban a dolog nem egészen így áll. Mert nem túlságosan nehéz megismerni egy egyenlőséget hangoztató párt magatartásából, hogy beérné-e az egyenlőséggel hatalomrajtás esetén is. Ha szabad a *Národní Listy* kéthónapi olvasása alapján itélni, nem tapasztalom, hogy Stefának úr elvtársai az agresszív nacionalizmust egy és mindenkorra elvetnék. Akkor pl. egészen más hangnemben kellene szólniok Renner nemzetiségi javaslatáról, akit valószínűleg épp oly germanizátornak tekintenek, mint Jászit magyarizátornak. Általában véve a *Národní Listy* és pl. a *Budapesti Hírlap* szelleme közt nehéz különbséget találni. A taktikai különbséget a politikai helyzet különbsége magyarázza. A *Národní Listy* védelmére mindössze azt lehet felhozni, hogy a csehek egy most kissé enyhülő nyomás alatt állnak és hogy a lapnak ennél fogva annál nagyobb érdeme és a cseh középosztály műveltségi színvonalára nézve kedvező jel, hogy a lap nem süllyed pl. a *Pesti Hírlap* színvonalára.

Érdemes ezzel kapcsolatban a mi konzervatív nemzetiségi politikánk lélektani változásáról is tudomást venni. Mert hogy ma a konzervatív nacionalisták egészen más, változott taktikát folytatnak, mint akkor, amikor a középosztály még oly gyenge volt, hogy az apagyilkost is örömmel üdvözölték a maguk körében, az kétségtelen. Konstatálnunk kell, hogy a konzervatívok ma már nem óhajtanak asszimilálni. Alig lehet kétséges, hogy a beolvadni törekvő nem-magyarokat — egyéni kivételektől eltekintve — nem fogadják tárt karokkal, mert a középosztály félti toltult pozícióit, melyek ma már neki sem elegendő számúak. A régi álláspontban volt valamelyes erkölcsi alap. Olyanfélé volt ez, mint pl. a katolikus vagy még inkább a mohamedán beolvasztási politika. Aki áttért, azt feltétlenül befogadták, minden utógondolat nélkül. Ez az erős vallási hit lerontott minden születési akadályt és ismeretes, hogy pl. a mohamedánoknál a renegátok előtt minden karrier nyitva állt és áll most is. Régebben így volt ez a nemzetiségekkel szemben nálunk is, de ma

már rég megszűnt. E sorok írójának elég alkalmá volt látni román vidéken, hogy a középosztálybeli román hiába is közeledett a magyar társadalom felé befogadás végett, ezt soha teljesen el nem érte. Tévedés tehát, ha a nemzetiségiiek a konzervatívokkal szemben még ma is azt hangoztatják, hogy beolvasztani akarnak. A konzervatívoknak nem beolvasztás, hanem uralom kell, még pedig minél kisebb verseny árán. Letűnt már az az idő is, amikor nemzetiségi vidéken jó magyar iskolákat szorgalmaztak. Hallgatólág az a meggyőződés kapott lábra, hogy nem az a fontos, hogy a nemzetiségek közt a magyar kultúra terjedjen, hanem hogy a nemzetiségi ne terjedjen és hogyha csak nemzetiségi kultúra lehet, inkább ne legyen semilyen kultúra. Kétségtelen, hogy ez a politika, melynek létezését nem nyilatkozatok, hanem tények bizonyítják, a réginél erkölcstelenebb és kulturrelenebb. Forrása nem a nemzetiség önzetlen szeretete, hanem az önérdék kíméletlen védelme mások érdekeinek elnyomásával és várt eredménye nem a nemzeti kultúra terjedése, hanem egy másik nemzeti kultúra megakasztása.

A nemzetiségi politika régi, differenciálatlan alakjában azon a kifejezett vagy hallgatólágos feltevésen alapult, hogy a magasabbrendű kultúra gyengéd erőszaka a magyarságba fogja olvasztani a nemzetiségeket vagy legalább is ezek értékesebb elemeit. Mikor e feltevés alaptalansága beigazolódott, a régi politika, sematikusan kifejezve, a következő két, egymástól eltérő irányra különült. Az egyik irány a nyers erőszakra és elnyomásra tért át és megelégedve az uralom megtartásával, a beolvasztásról hallgatólág lemondott, a másik viszont átlátván, hogy kultúra csakis nemzeti alapon lehet, hajlandó ennek alapfeltételeit a más nemzetiségűeknek is megadni. Hogy azonban ma Magyarországon beolvasztó politika folynék, ez csupán idejét múlt, a mai viszonyokra azonban többé joggal nem alkalmazható szólam. A csehektől általában távol áll, hogy tagadják a magyar politikusok tehetségét. Annál érthetlenebb, hogy a *Národni Listy* annyira alábecsüli a vezető magyar konzervatív politikusokat, hogy habozás nélkül tulajdonít nekik oly naivságot, mintha ezek komolyan hinnék, hogy a magyarság képes volna keresztülvinni azt, amit a németeknek százszoros erővel sokkal kisebb ellenállással szemben oly fényesen nem sikerült keresztülvinniök.

Érdeemes továbbá a Stefáneék úr által használt Tótföld, *Slovensko* kifejezését is közelebről vizsgálni. Véletlenül kezembem van Stodola Emil *Statistika Slovenska* (Turócszentmárton, 1912. 158 l.) című műve. Itt a könyv elején ezt a meghatározást találjuk: „A Tótföld, értvén alatta a túlnyomólág tótok által lakott, Felső-Magyarországon tömör egységet képező Árva, Bars, Hont, Liptó, Nyitra, Pozsony, Trencsén, Túróc, Zólyom, Sáros és Szepes vármegyéket,” stb. (I. m. 1. 1.) A szerző által így meghatározott terület lakosságának (az 1900-as népszámlálás szerint) 69%-a volna tót és 31%-a nem-tót.” Ilyen területet egynyelvűnek nevezni azonban teljesen annyi, mint Svájcot, is egynyelvűnek nevezni, minthogy ott szintén éppen 69% a németek számára. Beleszámítja Stodola a Tótföldbe egyebek közt e törvényhatóságokat is:

	tótok %-a
Bars	57,5
Hont	39,5
Pozsony vm.	51,0
Pozsony város	16,0
Sáros	66,0
Szepes	57,0

Hol van itt az etnográfiai alap? Tudom, hogy itt a magyar nemzetiségi statisztika megbízhatatlanságával igyekeznek némelyek a további vitatkozás lehetőségét elzárni. Azonban e megbízhatatlanság fokát nem túlságosan nehéz megállapítani, ha a nemzetiségi statisztikát a vallásival ellenőrizzük. E sorok írója ezt megkísérelte és arra az eredményre jutott, hogy a magyarságnak való kedvezés *legrosszabb esetben* 10%-ot tehet ki. Feltéve tehát, hogy a statisztika egyenlő mértékkel bánt a tótokkal és pl. a románokkal, kiknél ez az ellenőrzés lehetséges, a Tótföldön 1,8-8% magyar helyett tényleg csak 16,92% van. És hol van a tárgyilagosság, kérdezzük tovább, amikor Stodola a tót nyelvterület határszélén levő Pozsonyt a maga 16,3%-ával tótnak nyilvánítja, ellenben Budapestet, mely súlypontja a magyar nyelvterületnek, a magyar terület statisztikájából kizárja, azzal a megokolással, hogy „annak magyar többsége nem tiszta fajmagyar”? (I. m. 2. 1. jegyzet.) Elképzelhető, hogy ez a kizárás mily változást okoz a magyar és tót területek ipari, kereskedelmi stb. statisztikai összehasonlításában. Így jut pl. a szerző ahhoz az eredményhez, hogy a tótok Magyarország legindusztrializáltabb népe, mert náluk 22%, a magyaroknál pedig csak 20% az ipari népesség. (I. m. 46.1.) Természetesen, ha Budapesten kívül Arad, Nagy-Várad és a többi, túlnyomóan nem-magyar vármegyékben lévő városok is a statisztikából ki vannak zárva! De mi értéke van az ily statisztikának!¹

Kevés dologra nézve alkalmazható oly joggal az a mondás, hogy kiki a maga háza előtt seperjen, mint a nemzetiségi kérdésre nézve. A *H. Sz.* írói mindig csakis vagy legalább is elsősorban a magyar nacionalizmust tették kritika tárgyává. Ellenben a *Národni Listy* örökösen a más háza előtt seper, mintha a magáé előtt minden rendben volna.

Talán nem kell túlságosan hangoztatni, hogy akkor, amikor egy cseh lap csakis az idegen nacionalizmus ellen harcol, a cseh ellen azonban soha, ez nem más, mint a cseh aggresszív nacionalizmus erősítése. Aki ily politikát követ, annak semmi joga sincs megütköznie mások aggresszív nacionalizmusán, sőt ezt természetesnek kell találnia. Cseh közönség előtt, cseh lapban, a esehellenes nacionalizmust támadni, valóban nem nagy érdem a sovinizmus elleni harc szempontjából. Nem is szólva arról, hogy sem nagy bátorságot nem kíván, sem nagy kockázattal nem jár. *Mutatis mutandis* ezt teszi a *Budapesti Hírlap*, a *Matin* és a többi rokon irányú lap s ezek között a *Národni Listy* is.

¹ Hogy ez ez elfogultság mily fokig mehet, azt mutatja egy horvát írónak, Lakatosnak 1914-ben megjelent *Narodna statistika* című művében tett egy megjegyzése. Boszniában lévő újonnan bevándorolt északnémet telepésekről szólva, sikereik egyik okául nevezi meg az „elég magas kultúr színvonal”-at.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

A zsidóság és a háború.

A háború előtt már egész szépen rendbe jöttünk az antiszemitizmussal. Jött azonban a nagy háború, mely új helyzetet teremtett a zsidóság számára, felkorbácsolta újra a szenvedélyeket. Az antiszemitizmus újból lángkapott, bár gyakorlati jelentőségre szert tenni ma sem tudott.

A zsidósággal szemben a háború folyamán kettős vád kovácsoltatott. Először, mint kereskedők, hadseregszállítók nemcsak kivonták magukat a hadiszolgálat alól, de teljes mérvben kihasználva a háborús konjunktúrákat, rengeteg s illegális jövedelemre tettek szert. Másodszor, még azok is, kik nem kerülhettek be a hadseregszállítók kategóriájába, igyekeztek valami címen a hadkötelezettség, illetve a frontszolgálat alól kivonni magukat.

Előre kell bocsátanunk: a hadseregszállítók — a dolog természeténél fogva — frontszolgálatot nem teljesíthetnek. A zsidóság egy része tehát nem azért nem katona, mert zsidó, hanem mert hadseregszállító s mint ilyenek lehetnének a leg-hithűbb keresztények is.

Tagadhatatlan tény egyébként, hogy a termelésnek: ipar-nak, földművelésnek rendkívül kedvezett a háborús konjunktúra, de kedvezett fő kép a kereskedelemnek, mely a javak forgalmát adminisztrálja. A termelt javak nagy részét az állam vette át, amely körülmény rendkívül fokozta a pénzbőséget. E háborús termelés pénzbősége egy új társadalmi osztályt vetett a felszínre: a hadseregszállító parasztot, a hadseregszállító iparost, a hadseregszállító kereskedőt. E három kategória között lényeges különbség van. A paraszt s az iparos jövedelmével üzemet tágitja, befektet, állatot, földet, szerszámot, gépeket vásárol: a kereskedő „üzemeltetéséhez” nem feltétlen szükséges újabb és újabb tőke, de ha kell is, nem oly nagy, mint ahogy a háborús konjunktúra alatt növekszik vagyona, de ha minden jövedelem, haszon befektetésre fordítatik is: a tőkeforgás itt igen gyors, a vagyoni gyarapodás itt sokkal nagyobb tempóban haladhat, mint a paraszt vagy iparoshadseregszállítónál. A rosszabb értelemben használt hadseregszállító titulus és vád tehát elsősorban a kereskedőket illeti meg.

Háborúokozta tipikus gazdasági jelenség: a pénz úgy-szólván megszűnt általános értékmérő, csereeszköz lenni, csak elméleti közös nevező ma már. Bizonyos cikkekért, nevezetesen a létszükségleti cikkekért semmi pénz sem sok s ma a kisebbik panasz az, hogy drágaság van, a nagyobb panasz, hogy bizonyos nélkülözhetetlen cikk néha egyáltalán nem kapható. Teljes csereforgalomban élünk. Anyagot anyagért, élelmiszert élelmiszertért adnak és kapnak. E lét nehézségek közepette a hadsereg-

szállítók óriási előnye az anyagokhoz, élelmiszerekhez való könnyű hozzájuthatás. A paraszt s az iparos élelmiszert s egyéb szükségleti cikkeket termel, elsősorban a maga részére. De legjobban jár a kereskedő hadseregszállító, mert minden legfontosabb termelvény kezén megy keresztül: a saját szükségletre szóló anyag és élelmiszer beszerzése — ha nem is mindig a legális kereteken belül — hasonlíthatatlanul könnyebb, mint ezen az organizáción kívül eső tömegeké. A hadsereg tömegfogyasztása folytán beállott anyag- és élelmiszerhiány mellett a hadseregszállítók zsebeibe folyó óriási pénz jövedelem természetű a pénzzel szemben könnyelművé tette a szerencsések nagy tömegeit. A rengeteg felhalmozódó pénz (természetesen: mennél inkább növekszik a hadseregszállítók pénzbősége, annál szegényebb, inkább eladósodott, — a hadseregszállítók a hitelezők — lesz az állam) a legfontosabb létszükségleti cikkekkal szemben (csereforgalom lévén, ezek a cikkek állapítják meg egyéb cikkek értékét, ezért minden drágaság forrása és magyarázata az — élelmiszerhiány) úgyszólván elvesztvén vásárló erejét, világos, hogy a fényűző élet s az életörömök habzsolása felé tereli e parvenü arisztokráciát, mely oly bántóan szemérmetlenül, oly sértő illetlenséggel tobzódik.

Eleinte, míg a harctéri szolgálatnak, fáradalomnak, érdemeknek itthon nagy ázsioja volt (amíg katonai sikerektől vártunk mindent) kissé szerényen, szemérmesen viselkedett e legfrissebb társadalmi réteg, azonban, amióta egyrészt nyilvánvalóvá vált, hogy harctéri sikerek a döntést nem hozhatják meg, másrészt odafejlődtek a dolgok, hogy az itthon termelőket, dolgozókat, nélkülözőket épp oly nélkülözhetlen értékes tényezőknél kellett tekinteni az ország szempontjából, mint a harcoló részeket — azóta, övéké az első és utolsó szó s alázatostul kell az aranyvitéségi érmeseknek is elnézésüket kérni, amiért az itthoni nagy munkából harctéri szolgálattal kimerészték magukat vonni.

Látva a háborúokozta nagy ínséget, szomorúságot s az új arisztokrácia parvenü tobzódását, valóban higgadt s objektív gondolkodónak kell annak lenni, kit tudományos meggyőződésében ezek a benyomások sem képesek megingatni.

Mindazoknak azonban, kik érzelmi okokból félretették tudományos meggyőződésüket, a következő megfontolást ajánljuk. A háború rendkívül sok és bonyolult igényt teremtett az ország népével szemben. Alatta minden fogyatékoság többszörös hátránnyá, minden képesség többszörös előnnyé vált. A termelést végletekig fokozta, a termelő erőket, a munkát a legteljesebben kiaknáztta. Magától értetődő, hogy a háborús termelés automatikusan azok kezébe került, kik már béke idején is ily funkciókat végeztek: a kereskedő, gyáros, mezőgazda kezébe. A háború kitörésével pedig mindenki hadseregszállítóvá alakult át, aki addig termeléssel vagy kereskedelemmel foglalkozott. A hadseregszállítás tehát nem felekezeti hovatarozandósághoz kötött privilégium. Hogy mégis általában a zsidóságnak jutott ki főleg a hadsereg ellátási munkája, annak egyszerű magyarázata: már háború előtt is az ily foglalkozási kört ők töltötték be. Már békében is vezető gazdasági szerepük volt (már a

naturálgazdálkodás idején pénzgazdálkodást folytatott) s a háború — mely alatt a termelés, forgalombahozatal, fia az anyagkészlet megengedte, *határ nélkül* volt fokozható — csak kiszélesítette e hatáskört és szerepet. A zsidók ezen az alapon való predesztináltságtól eltekintve, úgyszólván automatikusan sodródtak tehát be a háborús konjunktúrákba; magától értetődik, hogy e konjunktúrákat kiaknázatlanul nem hagyhatták, annyival is inkább, mivel *önmagában* ez az igyekezet a *hadi-érdekkel* ellentétben sohasem állott. E tények leszögezése mellett természetesen a legsúlyosabb mulasztással kell vádolnunk a kormányzó politikát, mely az állam teljes szocializálásával (csak egy termelő van —: az állam) nem akadályozta meg a hadseregszállítók arisztokráciájának kifejlődését, közvagyonnak profítként magánzsebekbe való átömlését.

A másik, talán súlyosabb vád: a zsidóság — ha már nem lehetett hadseregszállító és felmentett s be kellett vonulniok — az irodákat, tréneket s egyéb oly hadiintézeteket igyekezett „megszállni”, hol életveszedelem egyáltalán nincs vagy csak igen kis mértékben fenyegette őket.

Hogy a zsidóság egy része, a hadviselés szempontjából egyaránt fontos úgynevezett hadtáp- és hasonló szolgálatot teljesít, annak megvan a maga természetes, egyszerű, még békeidőkbe visszanyúló magyarázata. A zsidóság zöme értelmi foglalkozást űz (a kereskedelem általában inkább szellemi tevékenység) s általánosságban testileg gyengébb, mint a mezőgazdasággal foglalkozó parasztság vagy a fizikai munkát is végző iparososztály egyénei. Nem vehető tehát rossz néven, ha e gyengébb, strapát kevésbé bíró, egyben intelligens, irodai munkára alkalmazott zsidóság már békekatonai szolgálata alatt igyekezett testi és szellemi képességeinek megfelelő beosztást elnyerni. Ha ez így volt már békében, még inkább így kellett lenni a háborúban, amikor eminens érdeke az országnak, hogy a hadsereg minden apparátusa fennakadás nélkül működjék.

Ha sehol és soha, háborúban tényleg indokolt az egyenlő elbánás követelése s érthető a csatasorban állók részéről minden épkezláb embernek odavaló reklamálása, bár végeredményben vajmi kevés vigasztalás rám nézve, ha mások is osztoznak velem az életveszedelmekben, e kérdésben mégis, mint minden a háborúval kapcsolatos kérdésben, magasabb szempontok és érdekek döntenek. A hadvezetőség, melynek minden figyelnie a végső siker felé összpontosul, csak a hadiapparátus pontos és kifogástalan működését, követeli meg. Hogy ezen apparátuson belül — ha tényleg kifogástalanul működik, minő munkamegosztás folyik, pláne a felekezeti szempontok miképp érvényesülnek, zsidók vagy keresztények látják-e ezt vagy azt el, ha jól ellátják — annak firtatása a hadvezetőségnek nem lehet hivatása, de nem is áll érdekében.

S ne felejtjük továbbá azt sem el, hogy nemcsak közös hadsereget tartunk fenn Ausztriával, hanem közös hadioperációt folytatunk Németországgal is. Az egységes operáció közös érintkezési nyelvet igényel. E közös érintkezési nyelv a középeurópai hatalmak csoportjában más — *magától értetődően* — nem lehet, mint a német. Hadseregünkben a magasabb kötelék mindig

közös: a honvédhadosztályok hadtestköteléke is. Ez annyit jelent, hogy a hadtest nemcsak felfelé, de lefelé is kizárólag német adminisztrációt folytat. A parancsok német nyelven adatnak le, sőt a honvéd hadosztály- és dandárparancsok közül azok is, melyek tudomásvétel vagy jelentéstétel céljából a felsőbb parancsnokságnak is tudomására hozandók — gyakran németül szövegeztetnek meg. Azután a fegyvernemek sincsenek úgy összeválogatva, hogy az egymásközi érintkezés még a honvédhadosztályon belül is magyar nyelven történhessék. A tüzérség igen gyakran közös, s az érintkezés velük így kizárólag csak német nyelven bonyolítható le. A mai hadseregszervezés és csoportosítás szerint tehát már a századparancsnokoktól kezdve felfelé szükséges, de legalább is előnyös, ha az egyes parancsnokok bírják a német nyelvet: az együttműködés simán s súrlódás nélkül csak így történhetik meg. A honvédc csapatok minden parancsnokságánál — ha a parancsnok bírja is a német nyelvet — szükség van tehát a németnyelvű iratok átolvasása, s a német telefoni érintkezés lebonyolítása céljából a német és magyar nyelvben teljesen járatos irodai munkaerőre. A magyarság nagyrésze — úgy a tisztek, mint a legénység — sajnos nem bírja a német nyelvet, így a nem magyarnyelvű parancsnokokkal, fegyvernemekkel közvetlen érintkezést nem tarthat fenn. Ez az egyik oka annak, hogy a tősgyökeres magyar elem főképpen a nyers, durva harctéri munkára szorított, ellenben a *szervezés, magasabb parancsnokság, csoportosítás munkájában éppen nyelvbéli akadályok miatt képességeinek megfelelő szerephez nem futhatott*. Kik képezték mégis azokat az elemeket, főképp a magyar honvédc csapatok körében, akik a közös érintkezés, adminisztráció és operáció nyelvének, a németnek tudása révén részben előmozdították, részben lehetővé tették a honvédc csapatoknak a hadsereg együttesében való elhelyezkedését? A magyar zsidóság (úgy a tisztek, mint a legénység között) volt az a faktor, mely intelligenciája s a német nyelvtudása révén predesztinálva volt az ily kapcsoló szerepre. Hogy hadtápszolgálatot teljesít egy része, a trénnél, élelmezés és egyéb intézeteknél működik, ennek oka: mint született kereskedő — s gyengébb szervezetű — az ily szogálat ellátására elsősorban alkalmas; hogy pedig a még frontszolgálatra osztályzott s arra utalt egy része is néha lassan hátrahúzódik: a fronton és a front mögött lévő parancsnokságok irodáiba, ennek intelligenciáján s irodai alkalmazhatóságán kívül legfőbb oka a *német nyelvben* való jártaságukban rejlik. A viszony, mely a közös hadsereg, a német hadsereg s a magyar csapatok, illetve honvédség között fennáll, a német nyelvet bíró zsidóságot oly fontos szerepkörhöz juttatta, melynek pontos betöltésével éppen oly szogálatot tesz a hadiérdeknek, mint a németül nem tudó, frontszolgálatot teljesítő — mondjuk — keresztény tömegek.

Nagy tévedés azonban azt képzelni, hogy ez a predesztináltság s lehetőségek fennforgása következtében a zsidóság — mint klerikális körökben hirdetik — csak frontmögötti szogálatot teljesít. Felekeztük a frontokon is megfelelő számban van képviselve s ott is minden beosztásban megállja a helyét, kitűnő harcos: eszes, leleményes s általában *a vakmerőségig bátor*.

Aki ismeri a zsidóság társadalmi, osztály- s gazdasági helyzetét, átlagosan fejlettebb intelligenciáját, annak nem volna szabad csodálkozni még azon sem, ha a mai — a németekkel, osztrákokkal közösen intézett — háborúban véletlenül tényleg a zsidóság foglalta volna le testi s szellemi képességeinek s a polgári életből hozott gyakorlottságának megfelelően a hadtáp-, gazdasági és egészségügyi vonalok és intézetek adminisztrálását is, aminthogy eddig mindenki magától értetődően természetesnek találta, hogy a zsidóság nem szánt-vet, ellenben tevékenységével állandóan motiválja, pezsgésben tartja a gazdasági életet, üzleti pultok mögött ugrál s magánirodákban görnyed. Aki ismerte s tisztában volt a hadseregben már békében uralkodó nagy antiszemita áramlattal, annak be is kell látnia: ha a zsidóság le tudta küzdeni a nagy antiszemita áramlatot, illetve ennek dacára fontos, néha irigyelt szerepkörhöz tudott jutni, ennek oka bizonyára a zsidóság azokban az egyéni tulajdonságaiban rejlik, melyek a harcoló hadsereg részéről is megbecsülendők voltak s melyek egy részét különlegesebb szerepkörre érdemessé tették.

Sárközy István.

A lausannei nemzetiségi kongresszus.

I. A világháború folyamán a nemzetiségi kérdés két szempontból került előtérbe. Először, mint a háborúnak egyik legfontosabb indítóoka, másodsor, mint a háború befejezésének akadálya. Előbb, mint az európai népek végleges elhelyezkedését, az egységes európai társadalom kialakulását gátló tényező, véres tusába hajszolt, azután, hogy Európa népei három rettenetes esztendő alatt ráeszméltek a kór okozójára, tartós békére s végleg konszolidált állapotokra vágyódván, nem akarják a fegyvert letenni mindaddig, míg a legnehezebb politikai kérdést — szerintük — helyesen meg nem oldották. A nemzetiségi kérdésnek fontossága egész Európa jövődjének szempontjából ma már mindenki előtt világos. És mégis: habár nyilvánvaló a nemzetiségi kérdés szerepe a világháború kitérésében, habár nyilvánvaló, hogy e kérdés rendezése egyik leglényesebb háborús cél, ma, a háború negyedik évében is csak elvétve akadnak, akik tisztán látnak, akik a nemzetiségi probléma megoldásáról higgadtan tudnak beszélni. Egyáltalán nem áll, hogy a nemzetiségek elnyomására irányuló törekvés kizárólag osztálypolitika, kizárólag sovinszta uszítók munkája lenne. Valljuk be nyíltan: *a nagy tömegektől semmi sem áll távolabb, mint a nemzetiségi kérdés demokratikus megoldásának megértése és elfogadása.*

A kérdés nehézségét szerfelett fokozzák a nemzetiségeknek intranzigens követelései, melyek gyakran sovinsztább jellegűek, mint azok, melyek velük szentben állanak. A demokratikus társadalmi berendezkedés híveinek, akik a kölcsönös megértésre, a békés kiegyenlítődésre törekszenek, kétségbeesetten kell kérdezniök, vajjon a demokráciának és világbékének ez az akadálya sohasem fog-e eltűnni?

II. A nemzetiségi problémához figyelemreméltó adalékokat

nyújt s egyben rávilágít a probléma nagy nehézségeire az elnyomott nemzetiségeknek 1916 nyarán Lausanneban tartott kongresszusa.¹ Huszonhárom nemzetiség² képviselői jöttek össze a szabad Svájc területén, azon a területen, mely a nemzetiségi kérdés demokratikus rendezésének mintájául szolgál, hogy lezögezvén elnyomott voltukat, egységes alapelveket találjanak a nemzetiségi kérdés megoldására és egyöntetű követelésekkel lépjenek a leendő békekongresszus elé.

A mi sajtónk igyekezett annakidején ezt a kongresszust ententeellenesnek beállítani és ugyanekkor az ententesajtó olyannak, mely a központi hatalmak ellen irányul. Holott az igazság az, hogy a nemzetiségek egyszerűen a maguk szempontjait képviselték 8 az általuk előadottakban éppen úgy foglaltatik vád az angolok és oroszok, mint a németek, osztrákok és magyarok ellen.

A kongresszus először a nemzetiségi kérdés lényegét, a nemzetiségi elnyomtatás mibenlétét tárgyalta. A nemzetiség fogalmát — mint az elfogadott határozati javaslat mutatja — megadja a származás, a nyelv, a tradíció közössége. Azok, akiket a származás, a nyelv, a tradíció közössége egybekapcsol, igyekeznek közös államba tömörülni. Az embereknek ez a törekvése a nemzeti állam felé voltaképpen nem más, mint törekvés arra, hogy sorsuk felett önmaguk döntsenek s mindenben saját iziésüket kövessék. Ahol ez nem történhetik meg, ahol útját állják a nemzetiségi érvényesülésnek, ott hatalmas áramlat indul meg ennek elérésére. Megteremtődik a nemzetiségi kérdés, melynek forrása tehát egyedül az, hogy valamely nemzetiség érvényesülése erőszakosan elnyomtatik. Paul Otlel elnöki megnyitójában hangsúlyozza, hogy 20 századdal a kereszténység megalapítása után, 125 évvel a nagy francia forradalom után, olyan korban élünk, melyben uralkodik a nemzetiségek elnyomtatása. Az emberi társadalom azonban csak a nemzeti eszme érvényesülésén épülhet fel. A nemzetiségeknek éppúgy joguk van a szabad érvényesülésre, mint az egyéneknek. Ezért az egyén jogaival párhuzamba hozzák a nemzetiségek jogait és megalkotják a *Declaration des Droits des Nationalités*-t, melynek tartalma röviden az, hogy a nemzetiségek személyiségei a nemzetközi jognak s a népek önrendelkezési joggal bírnak állami hovatartozásukat illetően.

Hogy vihető keresztül azonban gyakorlatilag ez a nemzetiségi elv? Erre felel a kongresszus, mikor felállítja az összes nemzetiségi kérdésekben az autonómia és az egyéni szabadság követeléseit. Autonómiát kell kapniok mindazoknak a nemzetiségeknek, melyek összefüggő területen nagyobb tömegben élnek. Ellenben, ahol ez nem lehetséges, ahol a népesség kevert, ott a kisebbség számára az egyéni jogok egyenlőségét és az anyanyelv szabad használatát.

¹ *L. Compte rendu sommire de la III-me conférence des nationalités réunies a Lausanne. 27—29. juin 1916. Office de l'Union des Nationalités. Lausanne Ouchy.*

² Albánok, örmények, elzásziak, baszkok, belgák, katalánok, egyiptomiak, finneek, írek, zsidók, lettek, litvánok, luxemburgiak, lengyelek, románok, szírek, csehek, jugoszlávok és „Oroszország egyéb nemzetiségei (ukránok, tatárok, georgiaiak, cserkeszek)”.

Ez általános nemzetiségi program megállapítása után az egyes nemzetiségek sorban előterjesztették a maguk követeléseit. Ezekből megállapíthatjuk, hogy az „autonómia” kifejezést kétféleképpen értelmezik. Értik alatta egyrészt a mostani államközülettel való teljes elszakadást s függetlenséget, vagy egy más államhoz való csatlakozást, másrészt pedig a jelenlegi államközületen, belül a területi önkormányzatot. Eszerint a nemzetiségi követelések három csoportra oszthatók: szeparáció, önkormányzat és egyéni szabadság (kulturális autonómia). Teljes szeparációt követelnek a rutének, lengyelek, luxemburgiak, belgák (Németországtól), örmények, albánok, szerbek, románok, egyiptomiak, finnek, írek, cserkeszek, bokkharaiak és daghesztaniak. Területi önkormányzatot kívannak a baszkok, katalonok, georgiaiak, lettek és kirgizek. Végül egyéni és kulturális jogaik biztosításával beérik a tatárok és zsidók. (Ez utóbbiak önálló államiságot követelnek azonban Palesztinában.)

III. A nemzetiségek kongresszusán előadott fenti program maximális nemzetiségi programnak tekinthető. Ezzel szemben a demokratikus politikai pártok, amennyiben demokratikus voltak nem ér véget a nemzetiségi kérdésnél (tehát főként a szociáldemokrácia), egy minimális nemzetiségi programot hirdetnek. Mint már említettük, a közvélemény még ezzel a minimális programmal szemben sem viseltetik megértően, elképzelhetjük tehát, hogy egy maximális programnak hangsúlyozása mennyire fokozza a közvéleménynek — még demokratikus részének is — nemzetiségellenes hangulatát.

Szépen hangzanak a kongresszus elvei a nemzeti eszme érvényesülésének szükségszerűségéről, szép az, amit a nemzetiségi kérdés és a világ demokráciájának összefüggéséről mondanak: „Mi világpolgárok vagyunk, mielőtt egy nemzet polgárai lennénk, s egyikünk sem lehet szabad mindaddig, míg az egész világ nem szabad.” Azonban éppen a nemzetiségi elnyomás megszüntetése érdekében számolni kell azzal, hogy a közvélemény világszerte ellene van a legcsekélyebb engedékenységnak is a nemzetiségi kérdés tekintetében. Ezt a szempontot szem előtt tartván, a nemzetiségeknek törekedniük kell megértésre az uralkodó nemzetiségek demokratikus elemeivel, ahelyett, hogy maximumot követelvének, mély szakadékokat létesítsenek. Maximális követelések csak kiélezik a nemzetiségi kérdést és csak a kölcsönös megértés hozhat enyhülést. Enélkül a nemzetiségi probléma megoldhatatlan problémája marad az emberiségnek, melyből még újabb katasztrófák fognak származni.

Lukács Kornél.

Wilson békejavaslata.

Wilson, mint ismeretes, tizennégy pontban foglalta össze azokat a feltételeket, melyek mellett a béke megköthető. E pontokról Wilson azt állítja, hogy túlságosan határozottak, semhogy utánuk bármiféle kétség maradhatna vagy további kérdések válnának szükségessé. Annyi bizonyos, hogy ily világosan és határozottan sem a központi hatalmak, sem Anglia külügyi képviselője nem beszélt. E világos beszéd

oka nem annyira az a törekvés, hogy a központi hatalmakat világosítsa fel kétséget kizáró módon Amerika céljairól, mint inkább az, hogy az amerikai közvélemény lehetőleg tiszta képet nyerjen az elnök szándékairól. Mert bár Amerika népe sok tekintetben mögötte áll Európa művelt nemzeteinek, kétségtelen, hogy politikai nevelés tekintetében messze előtte áll és teljes lehetetlenség volna e népet ily nagy fontosságú kérdésben magával vinnie az elnöknek, ha nem mondaná meg nekik világosan e háború végcélját. Felesleges önámítás vagy eimél is rosszabb volna tehát Wilson szavaiból valami olyasmit magyarázni, ami nincs bennük világosan kimondva. E szavak Amerikában nem egy parlamenti pártnak szólnak, hanem az egész népnek. És tetszhetnek nekünk vagy sem, tisztában kell lennünk azzal, hogy mögötte áll Amerika egész közvéleménye. Igaz, hogy e közvélemény európai dolgokról gyakran igen tévesen van informálva, hogy e közvélemény előtt e háború detail körülményei, sőt talán jelentős részletei is teljesen ismeretlenek — mert ugyan honnan legyen egy átlagos amerikai polgár tájékoztatva pl. a Monarchia belpolitikai bonyodalmairól — de arról meg van őszintén győződve, hogy Amerika, a nyugateurópai demokrácia, a szabadság és az igazság ügyéért fog harcolni. Nincs ország a világon, hol a kormánynak oly feltétlenül őszintén kellene a közvéleményt céljairól értesítenie, mint Amerikában.

Sokan Wilson egész fellépését félreértik, a sajtó nem egyszer gúnyolódik autokrata modorával. Nem szabad azonban elfeledni, hogy az elnök hatalmának forrása mélyebben fekvő és ennél fogva erősebb, mint bármely uralkodóé. Az elnök hatalmának forrása Amerikában t. i. ugyanaz, mint a parlamenté: mindkettőt egyaránt az összes állampolgárok választják. A törvényhozó és végrehajtóhatalom teljesen egyenrangú Amerikában és egészen mást jelent az elnök hatalma és egy abszolutisztikus ország uralkodójának hatalma. Az egyik a népakarat egy különleges megnyilvánulása, a másik a népakarattól teljesen független. Wilson szavainak súlyát növeli, hogy egy anti-imperialista párt programjával másodízben került ki győztesen az elnökválasztásból. Lehet tehát, hogy Wilson békefeltételei részben rosszul értelmesültségen alapulnak, hogy azonban békeszeretetből erednek az kétségtelen.

Természetesen ott, ahol általában a politikai neveltség aránylag magasfokú, mint Amerikában, misem volna tévesebb, mint a kormány fejét valami utópisztikus ábrándozónak tekinteni. Ha a parlament lélektanának ismerete előfeltétele a jó reálpolitikusnak, Wilson dicsekedhetik ezzel az előfeltétellel. Kitűnő könyvről, a *Congressional Government*-ről, Amerikának legjobb külföldi ismerője, James Bryce már harminc év előtt, 1888-ban úgy nyilatkozott, hogy „világos és érdekes könyv, melyről sokat merítettem ebben és a következő két fejezetben.” (*The American Commonwealth*. Vol. I., chap. XV). Másutt így ír róla: „A szenátusról szóló ítéletek közül a legjobb, amelyet ismerek, az alábbi kivonatban adható, mely egy éleselméjű amerikai írótól (t. i. Wilsontól) ered, aki 1885-ben írva, így szól:” (U. o. chap. XII.) Akit ez sem győzne meg Wilson

gyakorlati politikai képességeiről, azt a mexikói táviratnak nagy körültekintéssel való kihasználása és vele szemben a német diplomácia teljes kudarca győzheti meg arról, hogy Wilsonban van annyi gyakorlati érzék, hogy nem szegődik egy teljesen megvalósíthatatlan ideológia szolgálatába. Igaz, hogy jó ideig Amerikában is a foglalkozásszerű politikusok igyekeztek a közvéleményben bizalmatlanságot kelteni a professzorok iránt, akik belekontárkodnak a gyakorlati politika kérdéseibe. Mert Amerikában a városi korrupció elleni küzdelem az egyetemekből indult ki. Amint azonban ez a harc diadalmasan végződött, épp úgy remélhető, hogy a nemzetközi politikából is ki fog szorulni az eddigi szellem és világszerte győzni fog az amerikai függetlenségi nyilatkozat, mely Wilsont inspirálja és melyből talán nem árt idézni azt a részt, melynek a nemzetek önrendelkezési joga csak modernebb formulázása:

„Önként értetődőnek tartjuk ezeket az igazságokat: hogy az összes emberek egyenlőknek születtek, hogy Teremtőjük által bizonyos elidegeníthetetlen jogokkal ruháztattak fel, hogy ezek közt van az élet, a szabadság és a boldogság utáni törekvés. Hogy e jogok biztosítására, alakultak az emberek közt kormányok, melyek jogos hatalma a kormányzottak beleegyezéséből ered, hogy amikor bármely kormányforma e célokat veszélyezteti, a népek joga van azt megváltoztatni vagy eltörölni és új kormányt létesíteni, ennek elveit oly alapra fektetni és hatalmát oly formában szervezni, amint ez biztonságukra és boldogságukra nézve legmegfelelőbbnek látszik.”

B. R.

Egy szép lélek őszinte vallomása.

A *Brassói Lapok* január 26-iki számában, melynek vezércikke Czernin gróf pacifista békepolitikáját magasztalja s az allduitscheket s „füstölő orrrlyukakkal bosszú után kiált” nagy tábor” ostorozza, a következő közleményt hozza, melyet méltó itt megörökíteni. Íme, az „exponált magyarság” egyik exponált embere, hogyan gondolkozik a megértéses béke alapvető problémájáról, a nemzetiségi kérdéstről:

Meisel József zárósszavai a moldvai internáltak életéről írott cikksorozatához.

Az oláh, bármily ruhában is öltözködjék, mindig oláh. Vehet az fel frakkot császárcabátot, uniformist, húzhat lakkcipőt és keztyűt, lelketlenségét és szívtelenségét semmivel sem fedheti. Az kirí mindenhol. Kirítt ez az invázió alatt az itthonlétéről éppúgy, mint a túliakról. Körmönfonsága, alattomosága, kétszínű játéka, hengegése és ha rajtaütnek, gyávaasága és meghunyászkodása, ha saját körében van, nagyszájúsága, nemzeti tulajdonság és ez általános. Úgy hiszem, kevés a kivétel!

Tizenhathónapi fogságom és az invázió alatti idő elég arra, hogy kiismerjem azt a népet, melyet őszintén szeretni sohase tudtam. Minden szava, rendelete, ígérete hazugságon épült fel. Minden mozgalma, mely talán a jóindulat jegyében látszik mozogni, nem őszinte. Itthon hízelgő, talpnyaló álbarát ott túl, ellenség. Ha csak teheti, amit az invázió eléggé

megmutatott, leveti az itthonmaradt álarcát, honárulóvá lesz és lábbal tiporja azt, amit az édes haza nyújtott.

És így lesz ez ezentúl is, addig, míg meg nem tanuljuk a harcászat azon módját, melyet Oláhországon meghonosítottak. Ötven év alatt 70.000 magyart eloláhosítottak. Nem nagy garral. Csendben, de annál nagyobb eredménnyel.

Azért az én országomban a következő törvényt statuálnám:

1. A mai naptól megszűnnek az összes oláhnyelvű iskolák: elemi, polgári, gimnázium, reáliskolák és tanítóképzők.

2. Aki tanulni akar, magyar iskolát végezzen. Aki végbizonyítványt nem mutat fel, azt honpolgári jogokkal nem ruházom fel.

3. Bezárom az összes teológiai fakultásokat. A gör. kat. (oláh) papnövendékek a r. kat. papnevelő intézetekben nyernek kiképzést. Az innen nyert végbizonyítvány alapján szentelhető csak valaki pappá. A gör. kel. papnövelde intézeteket teljesen beszüntetem. A gör. keleti papnevelést eltörlöm. Tesék az „Uniót” elfogadni.

4. A közigazgatásban és állami hivatalokban csakis magyarnyelvű helyeken foglalhat el oláh hivatalt és állást, úgyszintén áll ez a tanítókra és tanári pályákon működőkre.

5. Kizárólag magyarul beszélő tanítókat és óvónőket alkalmazok oláhlakta vidéken.

6. Az ó-naptárt eltörlöm örök időkre. Kötelező a gregorián-naptár.

7. Akinek törvényeim nem tetszenek, 3 éven belül kivándorolhat Oláhországba. Megengedem. Országomban tehát 58 éven belül minta rend lesz. Erről garantálok.

Miniszteri biztosok nem kellenek, mert amíg az egyik csoportban látogat, addig a másikban izgat, nem is erősen, csak azt mondja: „látjátok — szegény oláhok — szólni se lehet, itt a biztos, jaj nekünk!!” Ennél több nem kell. Ezért a felügyeletet derék csendőreimre bízom. Ezekkel dolgozóra ezentúl és nem lojalitással.

Így lesz ez nálam, az én országomban.

Sajnos, a brassói apátplébános úrnak ez a kis, szép magyarsággal megírt törvényjavaslata nem egy szép lélek magánvéleménye, hanem még mindig *communis opinio*-ja, vezető köreinknek. Ha képviselőink és minisztereink teljes nyíltsággal mernék elmondani, ami szívüket nyomja, 90%-juk körülbelül úgy beszélne, mint Krisztusnak ezen egyszerű szolgája.

De míg a felebaráti szeretetnek és a politikai érettségnek ilyen és hasonló tényeit nem sújtja egy széleskörű közvélemény megvetése, vajjon érdemes-e tartós békáról szaválni? (J.)

A cseh függetlenségi nyilatkozat.

Végre az osztrák kormány megengedte ama nyilatkozat közlését, melyet Csehország, Morvaország és Szilézia cseh birodalmi és tartománybeli képviselői január 6-án Prágában hoztak. Az ember nem is nagyon érti, hogy az osztrák korma eredetileg miért tiltotta be a deklaráció közzétételét, hisz az alig tartalmaz más egyebet, mint az ismert cseh álláspont újabb indokolását. A nyilatkozat állást foglal a béke mellett, de ennek előfeltételét a népek önrendelkezési jogában

látja, Felpanaszolja Czernin grófnak, hogy ezt a jogot nem respektálja a Monarchia népeivel szemben. A csehek a *cseh korona összes országainak egyesítését követelik történeti jogiuk alapján*, de ugyanakkor a magyarországi tót területet is maguknak vindikálják. A cseh nyilatkozatban szinte mulatságos az az érzelmi illogika, mellyel a történeti jogot hívják segítségül, mikor ugyanabban a mondatban a tót területet is be akarnák kebelezní minden történeti jog ellenére. Hasonló következetlenség a népek önrendelkezési joga tekintetében. Míg a csehek egyesítését e jog alapján követelik: addig hallani sem akarnak a csehországi német telepterületek kihasításáról. Tehát amíg helyesnek tartják, hogy három és félmillió német a cseh államiság (körülbelül hat millió cseh) kötelékében maradjon: addig hallatlan injúriának érzik, hogy két millió tót továbbra is a magyar állam szervezetében foglaljon helyet. Pedig a cseh német kisebbség a Monarchiának kultúrában és gazdaságban legfejlettebb alkateleme: míg a magyarországi tótok még jóval alacsonyabb kultúrfokon állanak. Pedig ha a nemzetiségi problémákban ennyire háttérbe szorul az igazságosság és a méltányosság szava a nemzeti önzés túlköveteléseiivel szemben: bizony édes-kevés remény lehet arra, hogy ezeket a kérdéseket megoldjuk s az igazi tartós békét előkészítsük.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A védővámok ellen. (Szabó Ervin: *Imperializmus és tartós béke.* Budapest, Pallas, 1918.)

Nem szándékozom Szabó Ervin új könyvének tartalmát ismertetni. Nem is lehetne. A könyv írott része teljesen arra az ugyanakkora terjedelmű statisztikai anyagra van felépítve, amelyet szerző függelék gyanánt csatol a könyvhöz, de amely a könyv lényege. Ezt pedig ismertetni nem lehet, csak újból lenyomatni. Rendkívül tanulságos adatgyűjteménye ez minden az imperializmussal kapcsolatos kérdésnek, amelyet csak olyan ember tudhat ilyen ügyesen összeválogatni, akinek a kezén egy nagy szociológiai könyvtár minden nyomtatványa hivatalból megfordul. Olyan adatgyűjtemény ez, amelynek megszerzése a *Husadik Század* minden olvasójának, minden társadalmi, gazdasági és politikai kérdések iránt érdeklődő embernek a könyv árával arányban nem álló nyereséget jelent. Ezért csak néhány kritikai megjegyzésre szorítkozunk.

Szabó Ervin a szabadkereskedelem meggyőződött harcosa. Ebből kiindulva, mindenfajta védővámot elvet és, mint harcoss emberhez illik, túlozza a vámok káros hatását, túlozza a külkereskedelem és az állami beavatkozás jelentőségét a gazdasági élet egész komplexumában. Elismerem, hogy mindenütt, ahol eddig nevelővámokat hoztak be, ezek végeredményben kartellvédővámokká váltak. Amde ez nem jelenti azt, hogy *nevelő vámokat* alkalmazni helytelen; és nem jelenti azt, amit Szabó állít, hogy a teljesen szabad kereskedelem minden körülmények között valamennyi országra a legelőnyösebb. Igenis azt tartom, hogy olyan országokban, ahol bizonyos iparágaknak megvolna a jó telephelyük, de *hiányzik a szakképzett munkásság*, ilyen szakképzett munkások nevelése pedig szabadkereskedelem mellett lehetetlen, mert a külföldi ugyanolyan jó telephellyel, de szakképzett munkásokkal rendelkező és így olcsóbban termelő ipar versenye miatt a belföldön alapított vállalatok támogatás, védelem nélkül nem képesek addig élni, amíg szakképzett munkásnemzedéket nevelni tudnak, az ipari nevelővám helyén való, a produktivitás érdekét előmozdító tényező. Hogy helytelen, tudománytalan, panamás iparpolitikát űznek nálunk, erre én is több ízben nyomatékosan rámutattam.¹ De hogy valmit a konkrét esetben rosszul csinálnak, hogy a nevelővámokat a hatalmi erők kihasználásával akkor is fenntartják, midőn az ipar már erős. ez egy gazdaságpolitikai tény, de nem rontja le a tétel elméleti helyességét.

Tovább menve, úgy látom, hogy a kartellvámok és dumping-rendszer is csak azért lehetséges, mert az egyes államok ipari fejlettsége igen különböző, telephelyelőnyök vagy jobb berendezés folytán egyes államok olcsóbban termelnek a többinél és nem valamennyi védővámossal. Nyilvánvaló, hogyha valamennyi államban az iparcikkek termelő költsége egyforma volna és valamennyi egyforma, bármily magas ipari védővámossal bírna, *dumping lehetetlen volna*. Rossz konjunktúra idején ugyan Németország kartelljei elárasztanák a szomszédos országok piacát fölös ipari termékekkel, amde Anglia, Franciaország, Ausztria, stb. kartelljei ugyanígy

¹ Varga Jenő: *A magyar ipar jövője.* (H. Sz. jubileumi szám.)

elárasztanák Németország piacát, úgy hogy végeredményben a hatások egymást ellensúlyoznák. Ma a kartellkapitalizmussal kapcsolatos dumping azért oly veszedelmes, mert ezt a politikát csak néhány ország űzi és pedig főleg Németország és az Unió, amelyek különösen kedvező telephelyviszonyokkal bírnak és így keresztül tudnak törni más államok védővámjain, míg a nagyobb költséggel termelő egyéb államok erre Németországgal vagy az Unióval szemben kevésbé képesek. Amiből nyilvánvalóan következik az is, hogy bármennyire szabadkereskedő is valaki, *a szabadkereskedelem megvalósulását csak nemzetközileg követelheti.* Mert ha például Magyarország egyedül lenne szabadkereskedő állam, míg a többi államban a dumpinget űző kartellkapitalizmus maradna fenn, Magyarország lenne az összes államok fölös ipari termékeinek lera-
kodóhelye, ami itt minden nem helyhez kötött ipar üzését lehetlenné tenné. A gazdag, nagy telephelyelőnyökkel, nagyszerű tanult munkássággal, évszázados világkereskedelemmel bíró Anglia számára ez az állapot tűrhető, sőt némely részben előnyös is. Magyarország számos iparágára — úgy vélem — végzetes volna...

Túlózza Szabó az agrárvámok termelésgátló hatását. Az európai államoknak a háborút megelőző évtizedbeli termésátlagait vizsgálva, arra az eredményre jutottam,² hogy *a gabonavámok nincsenek lényeges hatással a termés nagyságára.* A nagytermésű államok csoportjában ugyan csak egyetlen agrárvámos ország van: Németország, viszont a közepes termésű országok között is van igen alacsony és igen magas gabona vámmal bíró ország, végül a kistermesű államok sorában van két nem védett ország: Oroszország és Románia, valamint az Európában legmagasabb gabonavámmal bíró Spanyolország. Vám és termésnagyság között statisztikailag nem lehet rendszeres összefüggést találni. Ellenben igen világosan összefügg a termés nagysága az átlagos kultúrával, aminek az írni-olvasni tudás a külső jelképe, valamint az ország iparosodásával. *Minél több az Írástudó és minél nagyobb az ipari keresők arányszáma, annál nagyobbak az átlagtermések, akár van vámvédelem, akár nincs.* Sem Szabónak a 60. lapon közölt nagyon érdekes statisztikai táblázata, mely azt igyekszik bizonyítani, hogy minden vámemelés a termésátlagok abszolút vagy viszonylagos csökkenését vonta maga után, sem Anglia példája nem tud az ellenkezőről meggyőzni. A táblázat azért nem, mert *az első időközök túl-rövidek (2—5—2—5 év), ilyen rövid időközökben egy rossz termés az átlagot túlerősen befolyásolja, viszont az utolsó hosszú időszakban a termésátlag a vám emelése ellenére is igen jelentékenyen emelkedett, továbbá mivel semmi sem bizonyítja, hogy ezek a változások a vám nagyságával valamiféle összefüggésben vannak, hisz 1887—1891-ben az átlagos búzatermés 5 márká vámmal mellett 13,3 q, 1906—1913 között ugyanekkora vámtétel mellett 20,9 q, rosznál ugyanígy 9,7 és 15,5 q.* Ami pedig Angliát illeti, igaz, hogy átlagos termései nagyobbak, mint Németországiéi, ámde Angliának csak igen kis része van gabonával bevetve. Az olcsó gabonaárak idején millió acre számra alakították át Angliában a szántóföldet rétté és legelővé, csak a legjobb földeket hagyva meg búzatermesésre, ami aligha felel meg Szabó maximális produkcióideáljának. A statisztika elfogulatlan vizsgálata azt mutatja, hogy semmiesetre sincs igazuk az agrárius toll forgatóknak, akik azt állítják, hogy minél magasabb a gabonavám, annál nagyobb a termés. De nem bizonyítja a statisztika az ellenkezőjét sem, hogy a gabonavámok emelése leszállítja, csökkentése nagyobbítja a termésátlagot. A gabonavám csak *igen* csekély jelentőségű tényező a termésátlag létrehozásában.

Ezen a nyomon tovább haladva azt kell mondanom, hogy amint

² Lásd: *Huszedik Század*, 1917, 478. 1.

a védővamosok túlozzák a vámok kedvező hatását, úgy túlozza Szabó ártalmas befolyásukat. *De úgy a védővamosok, mint a szabadkereskedő Szabó, ugyanabba a hibába esnek: túlozzák a külkereskedelem gazdasági jelentőségét. Az imperializmus gazdasági bírálata* című tanulmányomban³ részletes statisztikai adatokkal próbáltam kimutatni, hogy a külkereskedelem, elsősorban az imperializmus megítélésénél döntő jelentőségű *iparcikkexport* jelentősége az egész termeléshez viszonyítva nagyon kicsi még Németországban is. A többi országban, néhány kis nem imperialista állam (Hollandia, Belgium) és Anglia kivételével még kisebb. Ezenfölül az iparcikk kivitel és az egész külkereskedelem jelentősége — a folyton emelkedő külkereskedelmi forgalom ellenére — *a belső termeléshez* viszonyítva, csökken. Ezt már Sombart kimutatta a német *iparra (sinkende Exportquote)*, én pedig az említett tanulmányban az egész német termelésre próbáltam bizonyítani. Minthogy minden vámnak csak a külkereskedelmen át van hatása valamely ország gazdasági életére, a külkereskedelem jelentősége pedig Korántsem olyan nagy, mint ezt a milliárdos számoktól megbűvölt emberek hiszik, a védővám vagy szabadkereskedelem problémájú *gazdasági tekintetben másodrangú kérdés*; jelentősége eltörpül a lakosság műveltsége, racionalitása, munkateljesítményének kisebb vagy nagyobb volta, a földbirtokmegosztás milyensége stb. mellett. Abban ellenben teljesen osztom Szabó nézetét, hogy a védővámrendszer *politikai* tekintetben fölötte káros, mert a belpolitikában korrupciót, a külpolitikában gyűlölséget teremt...

Szabó a szabadkereskedelmi ideált átviszi a politikába is. Könyvének végszava: elsősorban nem jobb intézményekre, hanem más, jobb, tökéletesebb emberekre van szükség. Nem tudom, mennyi része van ebben a kijelentésben annak a körülménynek, hogy előadását a Galilei Körben, fiatal embereknek tartotta. De úgy látszik, hogy Szabó mostanában még jobban eltávolodott a szocializmustól, mint néhány évvel ezelőtt, amidőn a *Tőke és munka harcá-t* megírta. A „tökéletesebb ember” követelése még a szindikalizmus tömegakció elvével is nehezen fér össze. Reméljük, hogy Szabó hamarosan, mihelyt a mai korlátozó körülmények megszűnnek, ki fogja fejteni, hogy fejlődése folyamán most milyen álláspontra jutott a társadalmi jelenségekkel és a társadalompolitikával szemben. Amennyire ebből a füzetéből ki lehet venni, az *általános értelemben vett „szabadkereskedelem”*⁶ az emberi tehetségeknek minden állami befolyástól mentes érvényesítésétől várja a produktivitás maximumát és általa az emberi nem boldogulását...

Varga Jenő.

Az újabb történetírás kritikájához. (Georg von Below: *Die deutsche Gesichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis m unseren Tagen*. Leipzig, 1916. 181 l.)

A történetírás kritikájának mind nagyobb és nagyobb figyelmet szentel a modern történettudomány s ez az önkritika kítűnő hatást gyakorol nem csupán a régibb irodalom forrásszerű felhasználására, hanem a tudománytalan félgyártmányok háttérbe szorulására is. öntudatos történetírói nemzedékek támadnak, melyek látása tisztább s ítélete biztosabb. A német történettudomány vezéricsillaga még ma is Ranke s mintha a német szaktudomány vázolt jelensége is a mester hatására vallana, aki történetirodalmi kritikával (*Zur Kritik neuerer Geschichtschreiber*) kezdte meg irodalmi pályafutását s iskolája is a forráskritikában volt a legerősebb.

³ Huszadik Század könyvtára, 59. szám.

Ranke és a romantikus iskola a Below eszményei, s a jelen munkával is azt igyekszik bizonyítani, 1., hogy az igazi művelődés-történelmet a romantikus iskola teremtette meg, 2., hogy Marx és Engels történelmi materializmusának alap gondolatai már a romantikus iskola irodalmában feltalálhatók. Nem historiográfiát írt tehát, amint a munka címe után várnók, hanem néhány historiográfiai problémát törekszik megoldani, sajnos, nem elfogulatlanul, mert a romantikus iskola eredményeit túlbecsüli.

A német historiográfia irodalmi fejlettségét a legszebben Fueter könyve mutatja, mely a Below szerkesztésében kiadott *Handbuch der mittelalterlichen and neueren Geschichte* egyik része. Ez a munka nem csupán terjedelmében hatalmasabb, hanem kereteiben is szélesebb s felfogásában mélyebb a Below könyvénél, Below könyve kizárólag a német történelmi irodalommal foglalkozik s Voltaire-t kivéve, csupán Bürkeről, Taineről és Thierryről van mondanivalója, ezzel szemben a Fueter munkája a német történetírásnál túlra is kiterjed. Fueter felfogásának mélységéről az is tanúskodik, hogy meggyőződését át tudja vinni az olvasóra, míg Belownál minden bőbeszédűsége mellett is észébe jut az olvasónak a Scaliger csipős mondása: *Voluit Muretus Italos imitare, ut multis verbis diceret pauca!*

Below könyvének csupán első része új, a második rész egyszerűen újabb kiadása a *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* 78. kötetében megjelent tanulmányának.² Sajnos, Below nem szánt rá akkora munkát, hogy a második részt az első rész kereteibe szervesen beleillesztette volna s így mint oda nem tartozó függelék jelentkezik, amely csupán önkényesen van a munka végére helyezve. Az első rész viszont Belownak Fueterrel szemben vallott álláspontját, melyet a *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte* 1912. évfolyamában már körvonalazott, van hivatva bővebben kifejteni. A két munka közötti összehasonlítás azonban arról győz meg, hogy Below célja nem sikerült, a Fueter felfogását nem sikerült megdöntenie.

Below könyve a felvilágosodás történetírásaiból indul ki ft lényegében azonos elveket vall Fueterrel. Voltaire a mester s az eredmény a politikai történelemmel szemben a művelődéstörténelem érvényrejutása. Az állam élete másodrangú tényezővé válik s a társadalmi jelenségek jutnak előtérbe. Az állam háttérbeszorulásával kozmopolitikus jellegű lesz a történetírás, ami a kereteket nagy mértékben tágítja, de a mélyebb megalapozást lehetetlenné teszi. Megszületik a művelődéstörténelem, de az újszülött még tökéletlen, fejlődnie, erősödnie kell, hogy megélhessen.

A romantikus ellenhatás magyarázatában is egyetért Below Fueterrel s a romantikus iskola eredetét politikai és tudományos okokra vezeti vissza. A politikai ok a német nemzeti energiák támadása a napóleoni elnyomatás ellen, a tudományos pedig a felvilágosodás történetírása mélységbeni hiányainak orvoslása. A romantikus iskola lényegében konzervatív, klerikális és nacionalista alapokon nyugodott, az anyagban való elmélyedés azonban lassanként oda vitte, hogy a művelődéstörténelemnek kénytelen volt tért engedni. A művelődéstörténeti problémákat természetesen más szemmel nézi, mint a felvilágosodás történelmi irodalmának az empirizmusa s a régi teológiai felfogással szemben csupán annyi haladást képvisel, hogy az isteni akarat helyébe az emberrel kap-

¹ *Geschichte der neueren Historiographie*. München, 1911. 626 1. Ismertetem a *Történeti Szemle* II. évfolyamának 605 és következő lapjain.

² *Die deutsche wirtschaftsgeschichtliche Literatur und der Ursprung des Marxismus*.

csolatos elvont erőket helyez. A nacionalista eredetnek megfelelően a „néplélek” áll itt első helyen, ennek alkotásai a jog, a nyelv, a szokások, a művészet, stb.

A romantikus iskola hatása alatt a történetírás újból visszatér a politikai történelemhez, de Ranke útmutatása nyomán elveszti régi felszínes jellegét s mélyreható forráskritikai munkán épül fel. Eppen ebben az elmélyedésben keresi az okát Below annak, hogy a romantikus iskola történeti irodalmának keretei szűkebbé válnak s a művelődéstörténelem helyét a politikai történelem foglalja el. Ugyanebből az elmélyedésből magyarázza azt is, hogy Ranke iskolájában túlteng a forrásközlési tevékenység.

Új az, amit Below az 1848 utáni történeti irodalomról mond s itt van az eltérés közötte és Fueter között. Ez a korszak Below szerint a politikai történetírás korszaka nem csupán abban az értelemben, hogy politikai tárgyakkal foglalkozik, hanem mert politikai célok szolgálatába szegődik. Alkotmányos átalakulás és nemzeti egység a politikai élet jelszavai s a történettudomány művelőit annyira magukkal ragadják ezek a jelszavak, hogy tudományos munkásságukat is e cél szolgálatába rendelik. Érti ezt Fueter is s a különbség közte és Below között az, hogy Fueter az alkotmányos átalakulásra, Below a nemzeti egységre helyezi a súlyt. Dahlmann, Droysen, Mommsen és Treitschke egyaránt ehhez az irányzathoz tartoznak Below szerint, amely mintha ma is ott kísértene a *staatsbürgerliche Erziehung* jelszava alatt a amely mintha Belowt is hatalmában tartaná. Kétségtelen, hogy a politikai áramlatoknak a történeti irodalomra, mint politikai anyaggal foglalkozó tudományra erős hatásuk van s a miljö-elmélet e tudományszakon belül érvényesül a legjobban. Ezzel szemben a Ranke módszer tudományosabb volt s jobban megközelítette a történetírás eszményét. Below ezzel ellentétben azt állapítja meg, hogy a történettudomány az ideális-spekulatív felfogást a realiztikussal váltotta fel, tehát előbbre jutott. Itt azonban ellentmond önmagának, mert ha a realizmus a haladást jelenti, akkor az a romantikus iskola, amelyért Below lelkesedik, a felvilágosodás történetírásával szemben visszaesés, mert ez utóbbi realisabb volt.

Hosszasan foglalkozik Below az 1848 utáni történetírással s itt úgy érezzük, *pro domo* beszél: a modern német történetírás felsőbb-ségéről törekszik az olvasót meggyőzni. A legújabb történeti irodalomban Fueter visszatérést lát a felvilágosodás történetírásához, az új irodalom azonban szerinte a Ranke hatása alatt mélyebbé vált. Ezzel ellentétben Below a romantikus iskola újjáéledését látja benne, melynek elmélyedő irányzata oda vezetett, hogy a kulturhistóriai elemek is érvényre jutottak benne. Az állam a történetírásméltó központja Below szerint s a közgazdaság, közigazgatás és közjog csupán mint az állami élet tényezői jöhetnek számba, de ezámbajönnek, s ez jellemzi a modern kulturhistóriát. Ez utóbbit Below nem csupán az elmélyedésnek, hanem a szaktudományok fellendülésének is tulajdonítja, ami lehetővé tette az összehordott anyag értékesítését. Véggonklúziójában tehát Below nacionalista, mert tízerint az állam a központ, ekörül forog minden.

Below könyvének második része a gazdaságtörténelemnek van szentelve s azt a tételt törekszik bizonyítani, hogy a történetírás már Marx és Engels irodalmi fellépése előtt foglalkozott gazdasági problémákkal. Elsősorban Georg Wilhelm von Baumert emeli ki, ki a gazdasági tényezőknek a politikai életre való befolyását hangsúlyozta s az osztályharcelméletet is vallotta, azonban csupán mint *ultima ratio*-t, midőn tudniillik a természetes feszítőerők nem érvényesülhettek. Below sokat idéz Raumerból, az idézetek azonban nem alkalmasak annak igazolására, hogy Raumer történetirodalmi munkásságát a történelmi materializmus irányította. Azt hisszük, hogy Raumer mondásait Below túlsokra becsülte s Hüllmann vagy Maurer sokkal inkább számot tarthattak volna figyelmére.

Figyelemreméltó Belownak az a megállapítása, hogy a XIX. század első felének történetírói közül főleg azok szentelnek figyelmet a gazdaságtörténelemnek, akik szűkebb területek történetével foglalkoznak. A XIX. század közepére csaknem minden német vidéknek megvan a maga történésze, aki e vidék gazdaságtörténetét feldolgozza. Nem hivatásos történetírók, hanem többnyire közgazdasági szakemberek ezek, akiket hivatásuk tanított meg a gazdasági tényezők megbecsülésére s e gyakorlati tapasztalatot bevitték az irodalomba.

Ezek után Below felveti a kérdést, vajjon a Marx és Engels tanításai nem a régiebb gazdaságtörténeti irodalom eredményei-e? Válaszul e kérdésre a *Manifest* és a romantikus iskola felfogása közötti közösséget törekszik megállapítani, s e törekvés sikeréből arra kellene következtetni, hogy a *Manifest* a romantikus ősoktól vette át a történelmi materializmust. E feladat megoldása azonban nem sikerült, mert nem tudja produkálni azokat a történetirodalmi munkákat, amelyek Marx és Engels 1848. évi felfogását befolyásolták.

Fejtegetéseink eredményeül hajlandók vagyunk elismerni, hogy Marx és Engels irodalmi fellépése nem *deus ex machina*, hanem fejlődéstörténeti jelenség. Azt azonban nem tudjuk a legnagyobb elfogultság nélkül elhinni Belownak, hogy Marx és Engels összes jelentősége abban állana, hogy túloztak és általánosítottak. (*Ihre Originalität liegt, soweit es sich um ihre große Formel handelt, nur in der Übertreibung und Generalisierung dessen, was schon andere gesagt haben.*) Ez már történetírói túlzás és mindenáron való forrásmegállapítás. Ha irodalmi hatásokat akarunk kimutatni Marx és Engels tanításairól, e célra a történettudomány a legalkalmatlanabb s Below éppen e tudományszakban kísérletez, hozzá még a romantikus iskolával. Ha már mindenáron történettudományi ősokt keres a történelmi materializmus számára, úgy több joggal kereshette volna ezt a természettudományi felfogásban (Condorcet). Az kétségtelen, hogy Marx előtt is volt gazdaságtörténelem s utána is művelték e tudományszakot az ő tanításainak befolyása nélkül. Azt azonban nem tudjuk elképzelni, hogy azok a politikai tényezők, melyek a Marx tanításait megérlelték, a történetirodalomra befolyást nem gyakoroltak. Helyesen állapítja meg tehát szerintünk az 1848. évi forradalmi mozgalmakról Fueter, hogy ezek irányították a népre a történetírók figyelmét s ezek juttatták szerephez a történetírásban a társadalmi és gazdasági szempontokat.

Gárdonyi Albert.

A nagytőke védelme. (Hegedűs Lóránt: *A tőkekoncentráció problémái Magyarországon.* Budapesti Szemle, 492. szám. 1917 december.)

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank hetvenöt éves fennállásának jubileuma alkalmából Hegedűs Lóránt, a bank vezérigazgatója megírta a rendelkezésére álló benső adatok alapján a bank történetét. Ez a munkája — melynek elvégzésére saját kijelentése szerint merőben gyakorlati indokok vezették — készítette arra, hogy megírja a szóbanforgó kis cikkét. E dolgozatban szerző a bankról írt munkájában felhasznált nagy anyagot veszi alapul a tőkekoncentráció számos törvényének megállapítására, több problémát vet fel és felhívja egyúttal a többi nagy magyar bankot is, hogy hozzák adataikat mielőbb nyilvánosságra, mert minél több adat áll rendelkezésre, annál szilárdabb alapon indulhat majd meg az induktív elméleti kutatás.

Hegedűs Lóránt nemcsak egyik vezetőférfia az ország leg-

hatalmasabb tőkekoncentrációjának, nemcsak befolyásos politikus, hanem — éles ellentétben a nagy tőkefejedelmek és apróbb vezetők túlnyomó többségével, akik a nagy anyagi hatalom tudatában a tudatlanság gögijével tekintenek minden elméleti tudásra — egyike a legképzettebb közgazdászainknak is. E körülmények teszik érdekessé és fontossá megállapításait és ez teszi kötelességünké, hogy azokkal behatóan foglalkozzunk.

Az indukció fontossága minden természeti, vagy társadalmi jelenség lényegének pontos megállapítására, nem képezheti vita tárgyát. Az adatgyűjtés, a statisztika minden tudományos elméleti tétel bizonyításának, tehát minden dedukciónak nélkülözhetetlen kiegészítő módszere. Az a módszere az adatgyűjtésnek azonban, amelyet Hegedűs Lóránt a tőkekoncentráció törvényeinek a megállapítására ajánl, véleményünk szerint nem vezethet célra. A bankstatisztika, amely a szerző szerint is igen kezdetleges, tudományos célokra sohasem lesz felhasználható, annál az egyszerű oknál fogva, mert *e statisztika adatai hamisak*. Általánosan ismeretes, hogy a bankok nyilvánosságra hozott számadatai nemcsak hogy nem tükrözik vissza a tényleges állapotokat, hanem egyenesen homályba burkolják azokat. A bankok ezt a tényt nem is tagadják és nyíltan utalnak titkos tartalékaikra. A mérlegkészítés a tőkekoncentráció fejlődésével párhuzamosan egyenesen művészetté fejlődött és a rengeteg számadatok ügyes csoportosítása nem egy szédületes bankkarriérnek a kiinduló pontja. Nem adhatnak világos képet a bankok jövedelméről és ténykedéséről még az úgynevezett benső adatok sem. A bankkönyvelés folyton fejlődő technikája gondoskodik arról, hogy minden nagyszabású tranzakció eredménye a bankok vezetőinek mindenkori intenciója szerint burkoltassék el, úgy hogy egyes bennfenteseken kívül e tranzakciók jelentőségéről és eredményéről rendszerint még azok sincsenek tájékoztatva, akik azokat végrehajtják vagy akik azokat elkönyvelik. A kamat, a jutalék, a költség, az árfolyamnyereség- és veszteségszámlák, stb. adatai rendszerint már eleve a legtöbb üzlet megkötésénél nem a valódi tényeknek megfelelően lesznek elkönyvelve. Különösen változatos a módja annak, hogyan lehetséges homályba burkolni a bankfejedelmek részesedését a bank jövedelméből. Az igazgatósági, a végrehajtóbizottsági tantiémek, úgy az anyaintézetnél magánál, mint annak mindinkább növekvő számú különböző vállalatainál, a legkülönbözőbb címen felsorolt tiszteletdíjak, remunerációk, költségek, szindikátusi részesedések, konzorcionális nyereségek, a különböző alapításkoroknál és kibocsátásoknál a bank tényleges uraitól saját részükre visszatartott értékpapírok biztosított árfolyamnyeresége stb., stb. mind e különböző tételek, amelyek igen lényeges részei a bankok összjövedelmének, oly művészi módon könyveltetnek el, hogy a valódi adatok még abban a nem valószínű esetben sem lennének megállapíthatók, ha a bankok, engedve a szerző felhívásának, benső adataikat tényleg a nyilvánosság rendelkezésére bocsátanának tudományos kutatás céljaira. A berlini bank-ankét magatartása, amely elutasított minden „kétes dicsőséget” amely a tőkekoncentrációk ellenőrzését lehetővé tenné és amely elhatározta, hogy csak azokat az adatokat, oly csoportosításban hajlandó nyilvánosságra hozni, amelyeket saját belátása szerint jónak lát, már eleve válaszul szolgálhat a szerző felhívására.

Azt hisszük, hogy mind a felsorolt tények eléggé bebizonyítják, hogy nemcsak egy nagybanknak, hanem az összes nagybankoknak az adatai együttvéve — ha azok különben is egyáltalában beszerezhetőek lennének — sem” volnának alkalmasak arra, hogy alapjául szolgáljanak bármely tudományos következtetésnek vagy megállapításnak. Erre különben a szerző saját munkájában is jellemző bizonyítékokkal szolgál. „A magyar nagybankok

folyó banküzlete minden ellenkező híresztelés mellett is mindig kevésbé jövedelmező.” „A nagytőke fokozódó termelékenységét nem a folyó banküzem, hanem az ezen túlnőtt, bár erre okvetlenül támaszkodó pénzügyi üzlet adja meg”, állapítja meg a szerző egyrészt, míg viszont kijelenti másrészt a bank benső adatai alapján, hogy: „a kamatszámok és az ehhez hasonló jövedelmek” — tehát a bank folyóüzletének az eredményei — „annyira kiemelkednek, hogy nagyon közel vannak, sőt néha el is érték a bankok tiszta nyereségének a felét”. Kijelenti másutt továbbá: hogy „a bankok kamat- és hasonló jövedelme 1881 óta minden banknál felülhaladták a többi bevételeket”. Ilyen ellentmondó és téves megállapodásokra vezetik a kutatót a bankok adatai.

A szerző maga is tudatában van álláspontja e gyengeségének és megállapításainak védelmére Werner Sombart és Riesser tudományos tekintélyét hívja segítségül. A tudományos kutatás azonban nem ismerhet el semmiféle tekintélyt, csak a deduktív alapon levezetett és lehetőleg induktív módon ellenőrzött tényeket. A szerzőnek módszere, véleményünk szerint, tehát nem alkalmas állításainak minden kétséget kizáró módon való bebizonyítására és ezek után a szerző által idézett „objektivitás hűvösségével” vizsgálhatjuk meg dolgozatában kifejteti tételeit.

Első megállapítása szerzőnek, hogy: „Magyarországon, ellentétben Nyugat-Európa államaival, a szocializmus kifejlődése gyorsabb volt, mint a kapitalizmusé”. Konstatálhatjuk, hogy ez az állítás bankvédelmi szempontból rendkívül sikerült és szellemes ugyan, tudományos szempontból azonban annál aggályosabb. A kapitalizmus fogalma alatt a jelenlegi társadalmi termelés nagy részének a szervezését és a termelés tényleges eredményeinek a megosztását értjük, míg a szocializmus részben egy tudományos probléma, részben egy politikai párt programja, amelynek a tárgya a társadalom termelési módjának és a termelés eredménye megosztásának a megváltoztatása. E két teljesen különböző fogalom, amelyből az egyik, a kapitalizmus fogalma, egy társadalmi realitást, míg a másik, a szocializmus fogalma, egy eszmei irányzatot képvisel, semmiféle mértékkel sem hozható egy nevezőre. Legyen bármily nagy is egymásra a kölcsönhatások, fejlődésük, intenzitásuknak a növekedése nem hasonlítható össze.

Meg kell jegyeznünk azonban e helyen, hogy a kapitalizmus terjeszkedése igen is, sehol a világon sem olyan gyors és hatalmas sehol sem oly nagy, mint nálunk. Legyenek bár a nyugati államok tőkekoncentrációi sokkal gigantikusabbak, mint a hazaiak, viszonylagos hatalmuk és befolyásuk az ország termelésére, a termelés megosztására, a különböző társadalmi rétegek kialakulására, azok életviszonyaira, a politikára, a sajtóra, a közvélemény mesterséges irányítására sehol sem oly nagy és hatalmas, mint minálunk, mert sehol a nyugati államokban, a kifejlődött kapitalizmus színhelyén nem talál a szervezett nagytőke oly csekély gazdaság-i és ennek következtében oly csekély erkölcsi ellenálló-képességre, mint nálunk.

Nagy írói készséggel és ügyességgel alkalmazza a szerző a kapitalizmus rohamos térfoglalása törvényszerűségének a bizonyítására Spencer Herbert természettudományi tételeit. Természetes integrációnak tud ja be a nagybankok rohamos növekedését és differenciálódásának azt a gazdasági folyamatot, amellyel a bankok mindinkább gyorsabb ütemben veszik a hatalmukba a termelés és kereskedelem összes ágazatait. Tetszetős és meggyőző a természeti törvényeknek ez az alkalmazása. A nagytőke uralma ezek szerint természeti törvény; e hatalom térfoglalásának kérelhetetlen törvényszerűsége következtében meddő

ellene minden küzdelem. Természeti törvény ezek szerint a kartellek és trösztök működése, amelyek mindinkább kisajátítják a nagytőke birtokosai részére, mint munkanélküli jövedelmet az emberiség túlnyomó többsége megfeszített szellemi és testi munkájú eredményének a nagyrésztét. Ezt a szerző „a tőke termelékenysége emelkedésének nevezi. Természeti törvény ezek szerint egyesek hatalma a nép nagy tömegei felett. Mindez pár rövid évtized előtt még isteni törvény volt. Az isten kegyelméből uralkodtak állítólag- az elmúlt évszázadok és évezredek számtalan patriarchal, oligarchái, satrapái, császárai, örgrófjai, fejedelmei és királyai, de tényleg a kard, a hódítás, az erőszak jogán lettek a birtokosai minden tőkének, amelyek ebben az időben csak egy formája volt: a földtulajdon.

„Nem mehetünk tovább annak az izgató problémának a kutatásában” — mondja a szerző —, „hogya a betétek, a tőkeelhelyezések mögött milyen társadalmi osztályok rejtőznek.” A bankstatistika erre nem tud felvilágosítást adni. A német *Verein für Sozialpolitik* sem tud a szerző szerint kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy hogyan képződik a tőke és hogy mi a tőke eredete. Oppenheimer Ferenc a hírneves berlini szociológus e kérdésre a választ megadta és munkáiban válasza igazságát megcáfolhatatlanul be is bizonyította. Oppenheimer szerint minden tőke eredete az erőszak, *die außerökonomische Gewalt*. Ha megvizsgálja Hegedűs Lóránt a bankjában kezelt nagytőkék eredetét, úgy könnyen meg fogja állapíthatni, hogy mindezek, a tőkék az eredetileg erőszakkal szorzott nagybirtokban gyökereznek. A kereskedelemnél, az uzsorával vagy a konjunktúrák kihasználásával szerzett tőkék az eredeti nagybirtokból eredő nagytőkének csak másodlagos alakulatai. Elenyésző csekélyszámú és igen kis tőkét fog ellenben szerző találni, amelyek kizárólag tulajdonosaik munkájának az eredményei.

Megállapítja még a szerző, nem bankja adataiból ugyan, hanem a kartell-ankétek tanulságaiból, hogy: „a kapitalisztikus magángazdaságban minden iparág növekvő termelés mellett csökkenő haszon felé siet, mindaddig, míg az üzemág önmagát meg nem szervezi” — mely szervezés alatt a szerző a verseny kiküszöbölését érti —, megállapítja továbbá a szerző, hogy „a nagyüzemek ezen irányzata” — azaz a profit csökkenése — „annál gyorsabban hat, minél erősebb a versenyharc és minél kisebb az illető iparágban a szolidáris szervezkedés. Ezekben a megállapításukban nincsen semmi újszerű”. Ezek a szociológiának már régi leltári tételei. Igen érdekes és leszegezendő azonban az a tény, hogy a magyarországi kapitalizmus egyik oszlopos tagja is állítja ezeknek a tételeknek megdönthetetlen igazságát, bár elmulasztja levonni ezeknek a tételeknek természetes következtetését, hogy ezek szerint a kartellek, trösztök monopóliuma a kapitalisztikus tőkejövdelem legfőbb forrása.

Ama a kijelentésére szerzőnek, hogy — a nagybankokról lévén szó — „nekik kell a befektetésre kész. közönséget becületesen és szakszerűen irányítani tőkék elhelyezésében és ezért különösen a kibocsátások, piacrahozások felelősségteljes őrtállóik ők”, kénytelenek vagyunk megjegyezni, hogy a tapasztalatok a szerző ezen állítását nem igen fedik. A jóhiszemű értékpapírtulajdonosok ezrei, akik „a piacrahozások és kibocsátások” következtében különösen a közelmúltban anyagilag súlyosan károsodtak, szemléltetően bizonyítják, hogy a nagybankoknak a közönség érdeke iránt mutatott önzetlen, quasi atyai gondoskodása, amit a sajtó útján nagy következetességgel igyekeznek, mint elsőrangú hivatásukat, a köztudatba átvinni, tényleg nem áll fenn. Hálára köteleznék azonban a szerző a súlyos veszteségeket szenvedett érték-

papírtulajdonosokat és nagy szolgálatot tenne ezenkívül a közgazdasági tudománynak is, ha szabatosan kifejténé azt, hogy tulajdonképen mit jelent „a bankok felelőségteljes őrtállása”.

Adler Artúr.

A román betegség. (*Hermann Kienzl: Die Fäulnis Rumäniens im Lichte rumänischer Dichter und Schriftsteller. München: Georg Müller Verlag 1917. 249 l.*)

Ki kell jelentenem, hogy nem értékeltém sohasem aszerint a német kultúrát, mint ezt a többi „latin” tenné. Istenem, legyünk már tisztában azzal, hogy még egy világháború sem képes devalválni egy nemzet kultúrértékét s azt már csupán a nacionalisták vallják, hogy romba döntsünk mindent, amit az emberi géniusz produkált.

Ugyebár, szabad objektív vétót mondanom például Hermann Kienzl úr könyve ellen, amely ravaszul és demagóg ízűen a román irodalom jeleseit vonultatja fel annak igazolásául, hogy *a román közszellem rothadása idézte elő a háborút*. Ez ellen minden kulturembernek, románnak, németnek egyformán tiltakozni kell. A háborút nem a „közszellem” indítja, sőt nem is ez fejezi be. A háború — legalább is mai formájában — kapitalisztikus és szociális tendencia, egyrészt a tőke elhelyezkedési tendenciája, másrészt egy bizonyos szocializálódásra való törekvése az államoknak. Ezt bizonyítja az államok gyarmatpolitikája és egy gloriózus tragédia árán az orosz forradalom.

Engem, mint román publicistát — s szükségtelen bizonyítanom, mint modern embert —, a mostani világháború is csupán abból a szempontból érdekel, hogy igazoltnak látom-e az egyes nemzetek kultúrái között a háborút vagy sem? Nos, én szívvvel és meggyőződéssel vallom, hogy a háború sem lesz képes a kulturkapcsolatokat megszakítani és ha most egy úgynevezett mesterséges elvadítási processzust végez a rendszerint kapitalisták kezében álló sajtó s ha a nemzetek gyűlöletdervisei mindenáron Thoth oltáraitól próbálják leválni a mécsket, a hideg klasszikusok szobrai tisztán és szüzen fognak megmaradni.

Kienzl professzor Mite Kremnitznek, a nemrég elhunyt német írónőnek, Carmen Sylva szellemi nővérének fordításait adja ki németül. Kezdjük sorrendben.

Leközli Vlähuta-nak (akit ő Vlahutzanak ír) a *Paraszt és Bojár* című novelettjét, amely a román irodalom egyik gyöngyszeme. Folytatja ugyancsak Vlähuta két megkapóan finom jegyzetével. Megszólaltatja Jacob Negruzzit, Cahul-beli klasszikus utazásának leírásával és Gavril pópa érzelmes meséjét is elmondítja. Caragiale, a nagyszerű román drámaíró, apró jeleneteivel szerepel a gyűjteményben, az *Aug' um Auge* (Naposta) című dramolettet is közli németül, amely Andre de Lorde átírásában a világ színpadjait is megjárta. (Magyarul annakidején a Népszínház adta elő: Anka címen.) Kienzl Eminescunak, a románok legnagyobb költőjének *Satiráit* is bemutatja a német publikumnak, persze Mite

Kremnitz dagályos fordításában, holott Grigorovitz csernovici tanár fordításában már a német irodalmi közönség előtt ismertek voltak.

Az „öreg” erdélyi román írókat Slavici János képviseli: egy havasi történettel, s a kötet végén Maiorescu Titusnak, a nagy esztétikusnak: *Gegen die Richtung der rumänischen Kultur* című *essay*-jét adja, amelyet bonni docens korában Maiorescu a *Literaturblatt*-ban már megjelentetett. A gyűjteményt Caragialenak szellemes croqwis-ja fejezi be: *Rumänien wie es isi*.

Nincs kifogásom eddig. Amint a háború alatt a *Mercure de France* kiadásában Kant-studiumok tudtak megjelenni, amint *na dessm de la mélé*e tudott maradni Berlinben a Berlioz, Gounod zsenije, amint Shakespeare-t nem tudta Hindenburg minden nagyszerűsége sarakba szorítani, nem tudom, miért ne olvashatnák Németországban a román irodalom kiváló termékeit! Sőt úgy látom, hogy az orosz Arcibasew egyik kétségtelenül rossz drámáját Budapesten megtapsolták és az amerikai „Románc” előadásán voltaképpen elfeledték sokan az intranzigensek közül, hogy a yankee espritnek is szava van...

De jogos a tiltakozás, hogy egy szellemi produktumot háborús dokumentumnak ne tekintsünk és azt arra ne használjuk fel, hogy bizonyítsuk a háború erkölcsét, ennek pszichéjét, jogosságát vagy jogtalanságát. Ha egy francia kiadónak eszébe jutna és kiadná most a háború alatt Martinovics-, Kossuth avagy Petőfi írásait, csak annak bizonyítására, hogy a magyarság mindig ellensége volt a germán közszellemnek, úgy hiszem, a magyar sajtónak joga lenne, sőt imperatív kötelességévé válna, hogy odakiáltson: ferdítés!... Az irodalom, mint a legfőbb szellemi megnyilatkozás, tudvalevőleg nem politikai propagandák számára alkotódik. A paraplékirály nem csinált Derouléde-ből poétát és mi köze volt a weimari bölcsnek a hét princek teutonizmusához! Lehetne-e belemagyarázni Shelley ateizmusába Macpherson összangolságát, avagy Deák Ferenc nyugodt konzervativizmusát megbéníthatta volna egy Petőfi lázadása? Az újabb, úgynevezett lamprechti irodalombírálok abba a hibába esnek, hogy az irodalom termékeit a korszellem szerint ítélik meg! A Shakespeare-magyarázók javarésze, különösen a németek, a britt szellemóriás alkotásaiból akartak a kor erkölcsével megismerkedni, holott bebizonyíthatólag Shakespeare történeti logikája a lehető leglazább. Lehetne-e a Lear király-ból következtetni egy nosztalgias középkornak újkor felé való törekvésére!

Hermann Kienzl, a „román rothadás” bizonyítója, a román irodalom legnagyobb íróit *népszerűsíti*, de nem kulturszempontról, nem azért, hogy egy friss szellemi termékkel gazdagítsa a német irodalmat, hanem, hogy bebizonyítsa a román irodalom jelesei által, miszerint a mostani román háborúnak ki kellett törnie, mert a román „közszellem” reprezentatív írói által beigérte a rothadási. Nos hát, ez ellen ízlés szempontjából is tiltakozni kell. Kienzlnek joga lett volna, mint német hazafinak, egy hosszú és tanulságos pamfletben bebizonyítani, hogy a román szfinx alatt rohadt trágya

van, hogy a román faj európai szégyen, hogy a román nemzeti politika önzésén és álnokságán épül. Ezt a jogot elvitatni sem a támadótól, sem a megtámadottól nem lehet, mert Kienzl 48 oldalon saját háborús morfondírozását tálalja fel. De Kienzl gyűlöletes munkát végez, ha egy kultúrához nyúlt hozzá, ha ennek az értékeit használja párnául saját westorpi póza számára s ha arra appellál, hogy a német kultúrának elvből gyűlölni kell minden román irodalmi megnyilatkozást. A könyvnek ötödik kiadása készül s egypár liberálisabb német lapot leszámítva, a német irodalom munkásai dicséretekkel halmozták el.

A háború után természetesen *tabula rasa* lesz minden. Felejtjük a rosszat, mert kívánjuk a jót. A sovíniszták azonban a marokukba nevetnek, mert ők már végleges leszámolásra rendezkedtek be. Egy Lissauer például szentül meg volt győződve az ő háborús *Gott strafe England*-jával, hogy Tyrteusa marad a német irodalomnak. Egy Clemenceau „halálos” ellenségévé tudott válni Brandesnek, mert ez kautálék nélkül nem hódolt be az ententének. Romain Rollandról mennyi rosszat írtak már és mily tragikusan sóhajtott fel Maeterlinck: nem akarom ismerni többet! De a háború után — meglássák — a *Je sais tout*-ban folytatódni fog a Kellerman *Tunnel*-je, amelyet a sarajevo-i dráma megakasztott francia közlésében. És Réjane asszony újra előveszi Gerhart Hauptmann, mert, istenem, Bachot még a szétlőtt reimsi katedrálisban is fogják még énekelni... És hiába állítják fel a sorompókat, a gondolat madara szabadon fog szállni és a mai, cenzor és rendőr, akasztófa és golyóvilág, a mai köpködés és hajra után a nemzetek újra kezét fogják egymással. És akik ezt leg hamarabb tenni fogják, azok a szellem munkásai lesznek, akiket a tőke zsarnoki uralma kényszerített frontváltoztatásra s akiket (mint példák mutatják) még arra is felhasználnak, hogy lelkük vérével írt munkáikból a háború hazug paragrafusait olvassák ki...

Kienzl Hermann úr a román rothadást ne Caragialeban, Vlăhutanban, Eminescuban, Negruzziban, Slaviciban és a többi kítűnő román író alkotásaiban keresse, hanem keresse ott, ahol minden korrupciót keresünk: a mai államok elavult formáiban, a mai gyűlölködő, profitéhes, lelketlen nacionalizmusban, a mai kapitalisztikus telhetetlenségben, amely vágóhidra vitte a népet és most már nemcsak a testüket morzsolja össze, hanem a lelküket is szét akarja tépni. A müncheni Georg Müller cégnek adresszálom ezt a kis írást, amelyet nem „nemzeti” elfogultság, sőt éppen ennek ellenkezője diktált. Még egyszer: gyilkolják egymást a katonák, de az irodalom katonáinak hagyjanak békét!...

Isac Emil.

A demokrácia ellen. (Révai Mór: *Magyar demokrácia, magyar választójog.* Budapest: Révai Testvérek, 1917. 300 l.)

A német annexiók könyváraddal vetekszik az a könyv- és röpirattömeg, mely mostanában Magyarországon konzervatív tol-

lakkal íródik a demokrácia és választójog ellen, illetve szerzőik szerint a demokrácia és választójog *mellett*. Mert miként a német annexionisták műveinek kiindulópontja az, hogy béke kell és sürgősen kell béke, de — csak különféle „biztosítékok” mellett, úgy a demokrácia új *hívei* is a demokráciára esküsznek, azért írják és agítálnak, de — csak bizonyos feltételek mellett. Révai Mór feltétele: hogy a demokrácia *magyar* legyen. Ennek egyedül helyes és üdvözítő voltát fejt ki most megjelent nagy terjedelmű tanulmányában.

A világháborúból — s ez a könyv kiindulópontja — csupán két tanulságot képes levonni. Az első az, hogy a háború a nemzeti eszmét megerősítette s ennek megerősödése tette lehetővé, hogy szét-hullásra kész államalakulatok megszilárdultak. A másik tanulsága az, hogy Magyarország léte *európai szükségesség*, mert a hatalmi egyensúlyt fenntartja és lehetővé tette a középhatalmak győzelmét. A második számú tanulságból következik, hogy e felismerés szem előtt tartásával kell beleilleszkednünk háború után a világpolitikáiba és ennek megfelelően „világpolitikailag kell ezentúl gondolkodni”, anélkül azonban, hogy a *nemzeti gondolat* ennek kárát lássa, ami leginkább idegen eszmék szolgái átvételénél történnek meg. Ez elsősorban a demokrácia eszméjére vonatkozik, mely nem egyéb egy káros jelszónál. Ugyanis az entente-államok négy év óta csupán jelszavakkal ámítják el és tartják továbbra is háborúban népeiket: „harc a német militarizmus ellen”, „a népek önrendelkezési joga”, „a kis nemzetek felszabadítása” stb. Viszont a demokrácia jelszavát egyenest a mi megrontásunkra dobták a világba, ezzel akarván „megtörni frontunk szilárdságát, seregeink és népeink kitarását”. A demokrácia világáramlata „csak nagy világmaszlag” (35. l). Ezt a nyugati demokráciákra való hivatkozással állapítja meg. Természetesen csak oly véleményekre hivatkozik, csak oly tényeket szögez le, melyek eleve elkészített véleményét igazolják. Franciaországra vonatkozólag néhány konzervatív és klerikális író mellett főként az állítólag szocialista, „nagy tudományos apparátussal dolgozó” Delaisi könyvére, a cím megjelölése nélkül, hivatkozik. Megállapításai közül a fontosabbak: a szavazók tudatlanok, a képviselők tehetégtelenek, az országot 55 pénzügyes kormányozza tulajdonképpen, az újságokat kapitalista érdekek irányítják stb. Ezekből már Révai nélkül is azt következtethetjük, hogy Magyarországnak csakugyan nem érdemes demokratikus állammá átalakulnia, hisz mindez már most is megvan nálunk, sőt fokozottabb mértékben. Amerikánál az fáj szerzőnek, hogy csak formailag demokrácia, míg ténylegesen oligarchia. Amerikában például oly hihetetlen dolgok történnek, hogy a szocialistákat üldözik, a választókat megvesztegetik és a választási alapot jó üzletek fejében a bankok adják össze (!). Természetesen mindez csakis azért lehetséges, mert — bár csak formailag —, de az Egyesült-Államokban demokrácia van. Angliában végül, természetesen, egyáltalán nincs is demokrácia.

Révai természetesen nem kívánja ezeket a nem demokratikus demokráciákat utánozni és így inkább azt ajánlja, hogy maradjon meg csak minden úgy, ahogy van. Legfeljebb, ha foltozgatni lehet intézményeinken, aminthogy szerinte a nép sem kíván többet. Hogy egyes politikusok mégis hevesen és makacsul sürgették az általános választójogot, annak célja csupán az volt, hogy ezzel buktassák meg a legnagyobb államférfit, Tisza Istvánt. Ezeket a képviselőket Ausztria is támogatta, melynek az általános választójog folytán munkaképtelen parlamentje és széthúzó nemzetiségei vonnak, pusztán csak azzal a céllal, hogy nálunk is hasonló állapotok legyenek. A legnagyobb baj azonban az, hogy az általános választójog döntő befolyást biztosít a néptömegeknek, az intelligencia rovására utat nyit az átlagembereknek, lesülyesztvén ezáltal a parlament

színvonalát, a kapitalizmus hatalmát megszilárdítja, növeli a választási korrupciót, sőt általános korrupciót teremt. Vagyis: az általános választójog „antikulturális, antiszociális, antiliberalis és antidemokratikus” (128. 1.). Ezzel szemben Révai magyar választójogot kíván konstruálni, melynél a választói jogosultságot értelmi cenzushoz köti, lévén a választójog szerinte nem individuális jog, hanem közfunkció, melyet az állam érdekében kell gyakorolni és amelynek vezérelve a közügy gondolata. Ez a cenzus egyúttal művelődési kényszerként is hatna. Ily cenzusnak Révai szerint a hat elemi elvégzése a legalkalmasabb. Hogy aztán ez a cenzus mennyivel csökkentené még az 1913. évi választójogi törvénnyel szemben is a választók számát, arról nem ír semmit. Mert csak néhány statisztikai adat összehasonlítása is nyilvánvalóvá tenné, hogy a mi népoktatásunk mellett egy ilyen választójog proponálása a legfrivolabb játék, megvalósítása a legerőszakosabb jogfosztás lenne. Emellett igazán jelentőségtelen, hogy a korhatárt a 25. életévben kívánja megállapítani. A választójog magyarságát azzal kívánja biztosítani, hogy az ne ismerjen titkos szavazást, mert szerinte a titkos szavazás különben nem demokratikus érdek és a választók függetlenségét akkor fogjuk hatékonyabban biztosítani, „ha a választás teljesen nyílt lesz” (166. 1.). Különben is „a titkos szavazás nem felel meg a magyar jellemnek, nem felel meg a modern demokratikus szellemnek, — a magyar választójog el lehet nélküle” (170. 1.). A magyar választójogot csak a férfiak kapják meg, azon feltétlenül nagyjelentőségű tény folytán, mert „Prohászka maga is beismerte, hogy a magyar asszonyok, feleségek és anyák nem is vágyakoznak erre a jogra” (177. 1.).

Már a nemzetiségekkel szemben nem ily engedékeny. Miután Ausztriában az általános választójog dacára is van nemzetiségi kérdés, vizsgálja a korlátozásokat, melyek segítségével a nemzetiségi tömegeket jogtalanságban lehetne továbbra is tartani. Abban a reményben, hogy idővel sikerülni fog minden nemzetiséget magyarrá tenni, egyelőre itt is a hat elemi látja annak a biztosítéknak, mely a magyar értelmiség szupremáciáját fenntartani képes. Egy értelmiségi demokráciát vél ezúton megeremthetni, amely egyedül alkalmas arra, hogy ne pártszempontok szerint, hanem a haza érdekéhez mérten irányítsák a jövő politikáját. Így hozna létre a magyar választójog egy magyar demokráciát.

Ha Révai Mór könyvével vitába akarna bocsátkozni valaki, nem a gondolatmenete és megállapításai okoznának nehézséget, hanem a tendenciózusan összeállított tények és az ellenőrizhetetlen, a forrás megjelölését nélkülöző citátumai, melyekre érvelését alapítja. Ha szüksége van rá, úgy Németország a demokrácia mintaképe, mert ott található a legdemokratikusabb választójog (27. 1.). Az általános választójogot annak a mesének felmelegítésével akarja diszkreditálni, hogy azt Ausztria érdekében erőszakolják ránk. A demokrácia káros voltára bizonyíték: az entente találta ki és csak a mi katonai leveretésünk céljából propagálja. Mindenesetre csodálatos, hogy viszont az entente az elérhető katonai sikerei érdekében nem kívánja demokratikus intézményeit eltörölni. Arra, hogy az entente mily féktelen propagandát folytat a középhatalmak ellen, bizonyítékul azt hozza fel — természetesen ismét forrás megjelölése nélkül —, hogy „Buenos-Ayresben, egy 2¹/₂ millió lakosú városban egy napon minden ház küszöbén egy szépen bekötött, terjedelmes könyv volt lefektetve, amelyben a háború előzményei és a háború első korszakának eseményei... voltak megírva, természetesen a középhatalmakat kellően megrágalmazván.

Nem hiszem, hogy szerző ilyen és ehhez hasonló naivitásokkal tarkított érvelése bármely olvasóját is meggyőzhesse. De az bizonyos, hogy aki csakugyan demokratikus gondolkodású, az tiltakozni fog az ilyen magyar demokrácia ellen.

Rudas Zoltán.

KÖNYVSZEMLE

Haynes, E. S. P.: *The decline of liberty in England*. London: Grant Richards, 1916. 237 l.

H. gondolatmenetében a demokratikus és konzervatív eszmék tarka keverékét, sőt igen gyakran káoszát figyelhetjük meg. H. az individualizmus legmerevebb tanait hirdeti, a személyes szabadságot többre tartja minden egyénnél. Ha annak erősítéséről van szó, a legmerészebben progresszív álláspontra tud helyezkedni. Állásfoglalását a nőkérdésben ideálisnak nevezhetjük. Nemcsak általános és községi választójogot adna nekik, de szívesen látná őket, mint esküdteket is. Erős védelmezője a nők vagyoni függetlenítésének és a házasságonkívüli gyermek érdekeinek is.

Azonban ortodox individualizmusa éles ellentétbe helyezi a szocializmussal, a kollektívizmussal és a modem munkásmozgalommal és itt lép aztán át arra a területre, hová őt a demokrácia hívei nem követhetik. A szervezetségben a személyes szabadság legnagyobb sérelmét látja és éppen ezért gyűlölettel beszél a németekről, mert szerinte a porosz ideálok terjedése befelé kollektívizmusra, kifelé pedig támadó nacionalizmusra vezet. H. mindent gyűlöl ami Németországból jön. Ő egy kalap alá veszi Luthert, Marxot és a porosz militarizmust és egyformán gyűlöletesnek találja mindegyiket. Azt fejtegeti például, hogy Luthernek, ennek a „tipikus teutonnak” köszönhető a harmincéves háború és Marx tanította arra a szegény embereket, hogy mérsékelt táplálék ellenében lelküket is eladják munkáltatójuknak.

H. megállapítja, hogy a személyes szabadság régi időktől fogva Anglia kiváltságai közé tartozott, az utolsó negyven évben azonban az angol politika, ellenséges magatartást tanúsított vele szemben. Az állapotok különösen a porosz befolyás erősödése óta rosszabbodtak. Nagy szorgalommal halmozza a németeket becsmérő adatokat.

H. érdekesen jellemzi az angol individualisták álláspontját a munkáskérdéssel szemben s ügyesen csoportosított példákkal és idézetekkel tág bepillantást nyújt olvasóinak, a brit politika boszorkánykonyhájába. A proletariátus mai nyomorát úgy gondolja megszüntethetni, hogy minden vagyontalan egyént némi tulajdonhoz akar juttatni és ezáltal felszabadítani az állam és a gazdagok zsarnoksága alól. Hogy mit ért ő tulajdon alatt s miképpen akarja a sok millió angol proletárt annak birtokába juttatni, erre adós marad a felelettel. Szerző legszívesebben Bellocot idézi, ki a *Szolga állam* című munkájában kifejti, hogy a munkásságma tényleg a rabszolgaság lejtőjén van. A mai munkás, csak mint bérmunkás (*wage-earner*) tud gondolkodni, megszűnni bérmunkásnak lenni, ez számára a lehetőségeken kívül eső valaminek látszik. Szerző ismételten megállapítja, hogy amíg a tanult munkás nem szerez valami tulajdont, addig az állam kíméletlenül fog vele szemben eljárni. Megjegyzi, hogy ez a tény sok olyan egyént fog csodálkozásra készíteni, akik azt hiszik, hogy a modern állam a proletariátust uralja. Akik úgy gondolják, hogy a munkásság agitálással érheti el céljainak megvalósítását, azok abban a tévhitben élnek, hogy az angol kormány a szavazók többségét képviseli. Az országot azonban egyedül és kizárólag a pártszervezetek (*caucus*) kormányozzák, ezek pedig összeúznak minden sza-

badsgát és megrabolják az adófizetőket. A képviselők mindjobban eltávolodnak választóiktól. A szavazók csak két, a nyakukra küldött idegen között választhatnak. A képviselőválasztások nagy költsége folytán, csakis vagyonos emberek pályázhatnak mandátumra, akiknek ez csak lépcső a személyes érvényesüléshez. Sokaknak okozott már gondot, hogyan lehetne a kisebbségeket a többségek ellen megvédeni, pedig fontosabb kérdés, hogyan lehetne a többségeket a sötétben dolgozó plutokratikus kisebbségektől megvédeni. Ezek a kisebbségek a mai Angliának legnagyobb zsarnokai, melyek hatalmukat titkos pártkasszákból és a végrehajtó és törvényhozó hatalom jogtalan kisajátításából merítik, olyan miniszterek vezetése alatt, akik csak maguk ismerik a titkos adakozók iránti kötelezettségeiket. Az alsóház hatalma átvándorolt az első „padsorokba” (*front-benches*). Ez nem valami választott bizottság, tagjai gazdag politikusokból és azok környezetéből állnak. Hatalmukat nem a Háznak és nem a népek közönségének. A két első padsor tulajdonképpen egy testületet alkot és ha érdekeik azonosak, úgy járnak el, mint egy ember. Ilyenkor megszűnik közöttük a politikai és gazdasági ellentét. Néha aztán beledobnak a köztudatba egy mondvascsinált problémát, ami versengésüknek a valószínűség látszatát kölcsönzi. Az első padsorok megmutatták, hogy amit Lincoln lehetetlennek tartott, lehetséges, „mindenkit mindig bolonddá tartani”. Ezek a megállapítások olyan ismerősen hangzanak, mintha nem is angol viszonyok kritikája jelenek bennük.

H. fejtegetéseit a következő példával fejezi be: Horác kimutatta, hogy Rómát, amikor Görögországot legyőzte, meghódította a görög szellem. Ennek megakadályozására kell törekedni minden angolnak és ezért kell az angol győzelemnek nemcsak katonainak, de erkölcsinek és intellektuálisnak is lenni, hogy azok az angolok, akiknek lelki hazájuk Poroszország, ne prédikálhassák többé a britt birodalomban ördögi evangéliumaikat.

Az angolok minden alkalommal hangsúlyozzák, hogy ők csak a német militarizmus ellen küzdenek és a német népet nem gyűlölik. De azért minden szavukból és írásukból kiténik, hogy mennyire megvetik és gyűlölik a német egyént is, akiben csak a felsőbb hatalomnak vakon és gondolkodás nélkül engedelmességet rabszolgát látnak. Mi a mostani, a végletekig és valósággal mesterséges úton elnyújtott háborúban, két konzervatív világnézet összeütközését látjuk: a német militarizmusét és az angol individualizmusét.

Lukácsné Szende Mária.

Márki Sándor: Történet és történetírás. Budapest: Olcsó könyvtér, 1914.

A mű elején fel van dobva az a nagyon érdekes két kérdés, amelyre úgy hisszük, hogy a szerző válaszolni fog. „Van-e a történelemnek természettudományi alapja s ezen az alapon felépülhetnek-e általános kötelező törvényei?” Ez az egyik. A másik emez: „Azzal kell tisztába jönnünk, hogy az emberiség múltjának törvényeit kutatva, a történelem bölcselete hogyan keresi a középarányost a hajthatatlan törvény s a néha nagyon is hajlítható egyéni felfogást közt.”

E két kérdésre a szerző úgy akar válaszolni, hogy bemutatja a megoldásukra irányuló eddigi törekvéseket. Végigmegy mindazonon a szempontokon, amelyek a történetbölcsélet során a történeti élet megítélésében és felfogásában szerepeltek. Ilyenek pl. (csak a fejezetek címét idézem) hit, ész, fejlődés, műveltség, érték, anyag, tömeg, természet stb., stb.

A szerző kvalitásaiból az olvasó a világosságot és a filozófiai mélységet fogja nélkülözni. Olvasottságát respektálja talán, de az ismertetett irányok és gondolkozók ebben a bemutatásban és megbírálásban aligha állanak majd éleden és határozottan körvonalazva előtte. Gondolatugrások és ravasz eszmenet teszük nehézkessé a munkát. Így például a romantizmus nagy jelentősége a történettudomány fejlődésére jól van bevezetve. Látjuk az ellentétet e korszak és a megelőző racionalista felfogás között. Kezdjük érteni, hogy miért adott éppen a romantikus irány olyan döntő lökést a históriának, amikor egyszerre csak átsiklik a szerző a romantikus képzelet nagy fontosságának fejtegetésére. Mikor is érthetetlen módon arra a következtetésre jut, hogy a historikusnak az egyes hiányosan ismert régi korszakok rajzában nyilatkozó adatkiegészítő, szigorúan tudományos rekonstruáló munkája a romantikus képzelő erő működésének eredménye. Nem kevésbé bántóan zavaros néha egy-egy gondolkozó ismertetésében nyilvánuló rendszertelenség.

Még nagyobb baj, hogy korunk történetelméleti vitái közül éppen az részesül a legmostohább elbánásban, amely a legjelentősebb és a legnagyobb hatású. Azokat az ismeretelméleti és logikai kutatásokat értem, amelyek tisztázni törekedtek a természettudományos és történeti kutatás módszere közötti különbséget. Simmel egy-két odavetett sort érdemel. Rickert egy pusztá megemlítést, Windelband, Benedetto Croce, Spranger még ennyit sem.

Szavunk lenne a könyv stílusához is. Meghajlunk az író nemzeti becsülete előtt, de ez a néhol urambátyámos, néhol megszónokiasságba fulladó, nagyhangú előadási mód nem tudományos apparátussal megírt munkához illik. Ne tűnjék fel pedánskodásnak, ha a mű végéhez csatolt bibliográfiához ia hozzászólunk. E bibliográfia határozottan csak a fontosabb munkák jegyzéke akar lenni, de éppen ezért, a fontosabb munkák közül nagy csodálatunkra nélkülözzük a következőket: Benedetto Croce három művét (*Il concetto della Storia nelle sue relazioni col concetto dell'arte*, — *Materialismo storico ed economia marxistica*, — és *Estetica*-ját, melyben bőven szól a történetírásról), Du Bois-Reymond értekezését (*Kulturgeschichte und Naturwissenschaft*), Rickert két főmunkáját (*Die Grenzen der naturwissenschaftlichen Begriffsbildung*, — *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*), végül Windelband értekezéseit (*Präludien* című művében). Mindezek a szerzők Ruville, Elert és Danielik János művei között pirulás nélkül megállhattak volna. (G. S.)

Mayreder Rosa: Der typische Verlauf sozialer Bewegungen. Vortrag, gehalten in der Soziologischen Gesellschaft zu Wien. Anzengruber-Verlag. 29 l.

A fejlődéelmélet azért is lett a modern tudomány vezető eszméje, mert ez szubjektíve az embernek vágya a nagyobb boldogság, az intenzívebb élet, a magasabb életformák felé. A szociális életben az ember intellektusánál fogva a léttel szemben bizonyos követelményekkel lép fel, posztulálja a „kell”-t. Valahány eszme mozgatja az emberi lelket, azt mind a teremtő zseni agyveleje szülte, ott éli ideális életét a boldogabb élet, mielőtt reális alakban jelenik meg. A lángeész művészete azonban néni semmiből való teremtés, mert szubsztrátuma meg kell hogy legyen a külvilágban, csak éppen hogy eddig emberi gondolat még nem illette. Az új eszme terjed, hívei, apostolai, mártírjai támadnak. A társadalmi mozgalom eme hőskorát a folyamat ideológiai fázisának nevezhetjük, mert tisztára ismeretekből, értékelések-

ből, követelményekből áll. A szociális mozgalom ezután következő második fázisában kilép az egyénből a tömeg- közé, a gondolkodás régiójából a tények világába. A kontemplatív filozófus helyét a cselekvő, organizáló talentumok veszik át. A mozgalom eme korszakában alkalmazkodik az ideológia a realitáshoz, aktuális és potenciális realitáshoz, ahogyan Aristoteles mondaná. Allandóan döntenünk kell az ideológiai követelmények és a realpolitikai előnyök között; egyes gyakorlati előnyökért elméleti koncessziókat kell tennünk: kompromisszumok állanak elő, így keletkezik a reform. A csoport érdekében most már bizonyos taktika követése válik szükségessé. Az ideológiai és szervező zseni szerepét a taktikai talentumok foglalják el. A harc szempontja megfelelő nézetek fenntartását, mások elnyomását kívánja; a kritika szabadsága megbénul. A mozgalom belép imperialista fázisába. A hatalom, mely kezdetben csak az ideológia eszköze volt, immár céljá válik és gyakran az ideológia süllyed ennek eszközévé, teljesen frázis lesz. A küzdelem gyakran a Machiavelli módszerével a hatalom megszerzésére és megtartására irányul.

A hatalom elérésével a cél megvalósítható, befejeződik a szociális mozgalom. A hatalom tendenciája ezután arra irányul, hogy önmagát fenntartsa. Szeretné a tényeket a *perpetuae sanctionis clausula*-val ellátni; konzervatívvá válik. Hovatovább szenilis lesz, az ideológia elveszti rugalmasságát, előregedik, elhal. Nincs a kor látszólag ellentétes ideológiái között tartalmi különbség. Csak frázisaikban térnek el egymástól, így látjuk napjainkban az eredetileg velejében heterogén militarista és keresztény ideológiák testvéri ölelkezését...

Kizárólagos elméleteknek csak történelmi értékük van, mint a meglévő uralkodó nézetek elleni antagonizmusnak, Mayreder R. objektív szemmel nézi a történet Elismeri a zseni szerepét a fejlődésben, de azért nem tekinti a történelmet a hősök biográfiája összegének, mint Carlyle. Viszont figyelembe veszi a lángésznek a társadalmi életben lévő feltételeit is, de nem tekinti őt pusztán a közszellem inkarnációjának, mint Hegel; sem az ökonómiai kategóriák merő felépítményének, mint Marx. Az ideológus szociológia szellemében vallja, hogy a gondolat, az eszme képes meghatározni a létet, de kellően értékeli az antitézist is, hogy t. i. a gondolat is függ a léttől. Mayreder R. saját szemével nézi azt, ami van és nem válik egy felekezetnek sem hívévé. Ezért nagyon becses kísérlete teljes elismerést érdemel.

Méző Nándor.

Mohamed-Fahmy: La Question d'Egypte. Geneve: Librairie J. A. Scheber, 1917. 73 l

Ez a füzet hivatva van megcáfolni az entente-politikusoknak azt a frázisát, hogy ők a szabadság bajnokai, kik az elnyomott népekért, a népek önrendelkezési jogának kivívásáért harcolnak. Klasszikusabb példa Egyiptomnál nem kell arra, hogy mint nyomnak el és kormányoznak merőben akarata ellenére valamely népet, mert egy hatalmasabb állam érdeke azt kívánja.

Egyiptom a XIX. század elején erős virágzásnak indult. Mehemed Ali kormányzása idején névlegesen török uralom alatt, de tényleg függetlenül, mindnagyobb hatalommal rendelkezett. Földrajzi helyzeténél fogva az imperialista európai hatalmak, főleg Franciaország és Anglia szakadatlanul törekszenek, hogy ez országban bizonyos befolyást nyerjenek. A XIX. század második felében bekövetkezik az ország gazdasági romlása, amit szerző a Szezi-csatornának tulajdonít. Ez a gazdasági romlás megadja az ürügyet arra, hogy Anglia a maga imperialista céljai érdekében erőszakosan beavatkozzék Egyiptom ügyeibe és katonailag meg-

szállja annak területét. A legnyíltabb erőszakossággal keresztülviszi, hogy a londoni konvenció létesítette nemzetközi ellenőrzés helyett egymaga folyhasson be Egyiptom pénzügyeire. Mindjobban berendezkednek, állandó jellegű intézményeket létesítvén és visszautasítanak minden olyan indítványt, bárhonnét is jöjjön az, mely Egyiptom kiűrtését célozza.

Ez ellen az angol uralom ellen egy hatalmas nemzeti mozgalom indul meg, mely Angliától követeli az ország kiűrtését és alkotmányos kormányzat visszaállítását, az európai hatalmaknak ellenben felajánlja a pénzügyek nemzetközi ellenőrzését mindaddig, míg Egyiptom gazdaságilag rendezett, viszonyok között nem lesz. A nemzeti mozgalom igyekszik céljainak jogosságáról meggyőzni az európai közvéleményt, sőt az angol népet magát is. Az angol kormányok korántsem helyezkednek mereven visszautasító álláspontra. Sőt az okkupáció óta valamennyi liberális kormány — híven antiimperialista programjához — elismeri Egyiptom jogait a függetlenségre és ígéri is annak gyors helyreállítását, hangsúlyozván mindenkor az okkupáció ideiglenes voltát. Gladstone ellenzéki beszédei vérmes reményeket keltenek az egyiptomiakban, ám kormány raj utasa után nagyon csalódnak benne. Miközben az angol politikusok ígérik Egyiptom kiűrtését, mindjobban berendezkednek a megszállott országban. Ez a tény csak újabb bizonyíték amellet, hogy a kormányok minden jószándéka hiábavaló, ha szemben áll a mögöttük levő hatalmi tényezők akaratával.

Az egyiptomi mozgalom modern, demokratikus jellegű. Jelenlegi központja a Genfben székelő „Ifjú Egyiptomi Bizottság”, melynek szerző az elnöke. Állandóan hangsúlyozzák, hogy nem angolgyűlölők és a mozgalom nem az angol nép, hanem az angol uralom ellen irányul. Hivatkoznak őszinte barátjukra és kívánságaik tolmácsolójára az angol parlamentben, Keir Hardiera, a nemrég elhunyt kitűnő munkásvezérre. Végezetül a leendő béketárgyalásokhoz apellálnak és azoktól várják az egyiptomi kérdés igazságos megoldását.

A könyv vádirat az angolok ellen, azért nem emlékezik meg az angoloknak azokról a tetteiről, melyek az ország gazdaságának és kultúrájának javára váltak. Úgyszintén nem tudjuk meg belőle, nincs-e az angol uralomnak támasza valamely egyiptomi társadalmi rétegben. Számos jel erre mutat. Természetesen mindezek mellett is az egyiptomi kérdés éle nem tompul, mert hisz két nép között, melyek tradíciók, vallás, nyelv stb. tekintetében olyannyira távol esnek, a legcsekélyebb asszimiláció sem jöhet létre. Demokratikus szempontból csakis helyeselhetek a nemzeti mozgalom céljai éa ha a bekövetkezendő béketárgyalások tényleg nem előkelő urak zártkörű csevegése, hanem — mint ma hinni szeretnők — a népek nagygyűlése lesz, akkor lehetetlen, hogy fennmaradjon az erőszakos uralom egy önálló nemzeti állam alkotására mindenkép alkalmas nép felett.

Lukács Kornél.

Nemény Vilmos: A német expanziós politika és Magyarország-Ausztria. Kolozsvár: Keszev Albert bizománya, 1917. 32 l.

Elismerést érdemel Nemény Vilmos kis füzeté, mely az adott körülmények között lehető objektíven vizsgálja egyrészt Németország világgazdasági és háborús szereplését, másrészt, bár vázlatosan, megrajzolja Ausztria-Magyarország és Németország között lehetséges gazdasági együttműködést.

Németország folytonosan és nagy százalékkal gyarapodó népességével az előtt a dilemma előtt állott, hogy vagy embert, vagy árút exportál. És minthogy hosszú időn keresztül képes volt rendkívül fokozódó mértékben árút exportálni, növekedő népes-

ség-e megélhetését biztosította. A fokozódó termelés szükség-szerűen maga után vonta Németország gazdasági terjeszkedését. Általános törvényszerűség, hogy a tőke egy bizonyos fejlődési fokon túl terjeszkedni akar. Ha lehet *békésen*, mialatt alacsony kultúrájú népek vértelen meghódítása, kizsákmányolása, elnyomása értendő, de ha így nem lehetséges, akkor háborúk árán is. Nemény rámutat, hogy Németországban a háborút messze megelőzőleg mindkét irányban erős áramlatok igyekeznek érvényesülni és a két irány szellemi reprezentánsát Bernhardiban és Delbrückben látja. Ez a kétirányú, de egy célú törekvés határozta meg a háborús ellentéteket: 1. Németország érdekelve van az osztrák-orosz háborúban, mert — saját keleti-tengeri aspirációitól eltekintve — terjeszkedési lehetősége a Balkánon azzal is növekszik, ha onnan az orosz befolyást kiszorítják; 2. a német-francia és német-belga ellentét a Német-Középfrika megteremtése vágyából származik, de 3. az egész háború kútforrása a német-angol ellentét, mely „ellentét nélkül nem jött volna létre sem az angol-francia, sem az orosz-francia szövetség”. Németország ugyanis általában oly irányokban igyekezett terjeszkedni, hol elsősorban Anglia meglévő hatalmi pozícióját és gazdasági befolyását ingatta volna meg. A macedóniai vonal és a Bagdad-vasút mutatják meg a német gazdasági imperializmus törekvéseinek egyik legjelentősebb irányát melynél a legelősebb ellentétbe került az ázsiai, de különösen indiai befolyását féltő Angliával.

Szerző nem tartja kívánatosnak, hogy a Berlin—Bagdad koncepció érdekében feláldozzuk gazdasági önállóságunkat, bár a gazdasági együttműködést kívánatosnak tartja.

Bár az érintett problémákat túlságosan leegyszerűsítve találjuk, Nemény füzetét az okos könyvek közé sorolhatjuk. Nem fölös adatok tömegével kápráztat el és nem igyekszik citátumok nagy mennyiségével olvasottságából vizsgát tenni. Keresi az események feltételeit, összefüggésekre mutat rá és gondolkodásra készítet.

(Rs. Zn.)

Wells, H. G.: L'Europe de demain. Paris: Lafitte. 304 l.

Wells legújabb könyvének eme francia fordításában a háború utáni állapotokkal foglalkozik a fantasztikus jóslások, a szellemes megfigyelések és a gyakran elfogult kritika ama szellemében, mely ezt az érdekes író-t jellemzi. Szól ez a könyv többek között a háború végéről, a szocializmus fejlődéséről, az új jogászgenerációról az új nevelésről, a nőkérdés átalakulásáról, Európa új térképéről, a fehér ember hivatásáról, a németek jövőjéről — olykor nagyon hézagos vázlat-szerűséggel, olykor csaknem fárasztó bőbeszédűséggel. Kortörténetileg nagyon érdekes az a fejezet, melyben „a németek jövőjét” tárgyalja. Szerző, aki az entente legprogresszívebb, legtűrelmesebb s tárgyilagosságra leginkább törekvő köreihez tartozik, is azt hiszi, hogy *legalább negyven évig* a háború után is megmarad az entente szövetsége Németország gazdasági és erkölcsi izolálására: hogy Németország meg lesz rakva olyan *Denkmäler*-ekkel, melyek „mindmegannyi kés lesznek sebeikben” (a kitűnő szocialista nyilván visszarettentő szobrokra gondol!); hogy a világ még 1950 táján is a *Lusitania* üggyel fog foglalkozni; hogy 60—70 évig fog eltartani, míg túrhető viszonyok állanak be az egykori hadviselők között; hogy bár ő a végleges megértés ügyét akarja szolgálni, de az ő számára is „élete végéig: a németek, akikkel találkozni fog, a német dolgok, melyeket látni fog barátai és rokonai vérével lesznek beszenyezve, mely Németország bűnös meg-átalkodottsága következtében folyt”. Szép kilátások a jövőre.